

Teresa Maresz
UKW Bydgoszcz

Od warsztatu rzemieślniczego do hali fabrycznej. Realizacja wątku tematycznego „Gospodarka” w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”

ZAŁOŻENIA MINISTERIALNE NOWEJ REFORMY PROGRAMOWEJ

Zaledwie okrzyła reforma oświaty z 1999 roku, a Ministerstwo Edukacji Narodowej w 23 grudnia 2008 roku podjęło decyzję o zmianie programowej i wprowadzeniu nowego przedmiotu do nauczania w szkole ponadgimnazjalnej¹. Zgodnie z rozporządzeniem MEN na IV etapie edukacyjnym przewiduje się:

1. **przyswojenie** przez uczniów określonego zasobu **wiadomości** na temat faktów, zasad, teorii i praktyk;
2. **zdobycie** przez uczniów **umiejętności** wykorzystania posiadanych wiadomości podczas wykonywania zadań i rozwiązywania problemów;
3. **kształtowanie** u uczniów **postaw** warunkujących sprawne i odpowiedzialne funkcjonowanie we współczesnym świecie².

Podstawa programowa kształcenia ogólnego na IV etapie edukacyjnym przewiduje kształcenie następujących umiejętności zdobywanych przez ucznia:

1. czytanie – umiejętność rozumienia, wykorzystywania i refleksyjnego przetwarzania tekstów, w tym tekstów kultury, prowadząca do osiągnięcia własnych celów, rozwoju osobowego oraz aktywnego uczestnictwa w życiu społeczeństwa;
2. myślenie matematyczne – umiejętność wykorzystania narzędzi matematyki w życiu codziennym oraz formułowania sądów opartych na rozumowaniu matematycznym³;
3. myślenie naukowe – umiejętność wykorzystania wiedzy o charakterze naukowym do identyfikowania i rozwiązywania problemów, a także formułowania wniosków opartych na obserwacjach empirycznych dotyczących przyrody i społeczeństwa;
4. umiejętność komunikowania się w języku ojczystym i w językach obcych, zarówno w mowie, jak i w piśmie;

¹ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, Dz.U. z dnia 15 stycznia 2009 r. Nr 4, poz. 17.

² Mamy tu praktycznie realizację celów operacyjnych na poziomie: **wiadomości, umiejętności** oraz **postaw** (może precyzyjniej nazwać: **kompetencji społecznych**).

³ W ramach realizacji lekcji z przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok” umiejętności matematyczne mogą być przydatne, np. w ramach analizy danych statystycznych.

5. umiejętność sprawnego posługiwania się nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi⁴;
6. umiejętność wyszukiwania, selekcjonowania i krytycznej analizy informacji;
7. umiejętność rozpoznawania własnych potrzeb edukacyjnych oraz uczenia się;
8. umiejętność pracy zespołowej.

NOWY PRZEDMIOT: „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”

Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej od roku szkolnego 2013/2014 w szkole ponadgimnazjalnej pojawia się nowy przedmiot „Historia i społeczeństwo”⁵. Uczniowie, którzy nie wybiorą historii na maturze, w klasie drugiej i trzeciej będą uczyć się na lekcje z historii, ale w zmodyfikowanym układzie i doborze treści. Celem zajęć „Historia i społeczeństwo” jest poszerzenie wiedzy z zakresu historii z elementami wiedzy o społeczeństwie i wiedzy o kulturze.

Tabela 1. Tematy zajęć zaprezentowane w Podstawie programowej kształcenia ogólnego w ramach realizacji przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”

Tematy zajęć \ Epoka	Starożytność	Średniowiecze	Nowożytność	XIX w.	XX w.
Europa i świat	A1	B1	C1	D1	E1
Język, komunikacja i media	A2	B2	C2	D2	E2
Kobieta i mężczyzna, rodzina	A3	B3	C3	D3	E3
Nauka	A4	B4	C4	D4	E4
Swojskość i obcość	A5	B5	C5	D5	E5
Gospodarka	A6	B6	C6	D6	E6
Rządzący i rządzi	A7	B7	C7	D7	E7
Wojna i wojskowość	A8	B8	C8	D8	E8
Ojczysty Panteon i ojczyste spory	A9	B9	C9	D9	E9
Wątek autorski nauczyciela	A10	B10	C10	D10	E10

Na lekcjach przedmiotu „Historia i społeczeństwo” powinno się realizować co najmniej cztery wątki. Mogą to być np. cztery wątki tematyczne lub dwa wątki tematyczne i dwa wątki epokowe (starożytność, średniowiecze, nowożytność, XIX w., XX w.). Jednak każdy nauczyciel obowiązkowo musi omówić ze swymi uczniami wątek „Ojczysty Panteon i ojczyste spory”. Trzy kolejne zależą od jego wyboru. Ministerstwo Edukacji Narodowej dopuściło realizację dodatkowego wątku tematycznego zaproponowanego przez nauczyciela.

Zgodnie z ramowym planem nauczania na realizację przedmiotu „Historia i społeczeństwo” na IV etapie edukacyjnym przewidzianych jest 120 godzin. Jednak to

⁴ Technologia informacyjna może być pomocna uczniom do pozyskiwania nowych treści w Internecie, a także przy przygotowywaniu materiałów w ramach realizacji projektów edukacyjnych.

⁵ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, Załącznik nr 4, *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego*.

nauczyciel może zdecydować o tym, ile godzin z tych 120 godz. przeznaczy na realizację poszczególnych wątków. Wskazane jest, aby najwięcej godzin (np. 40 h) przeznaczyć na realizację obowiązkowego wątku tematycznego – „Ojczysty Panteon i ojczyste spory”. Pozostałe 80 godzin można podzielić (w różnym stopniu) na trzy pozostałe wątki lub, przeznaczając na każdy z nich po 20 h, wybrać jeszcze jeden dodatkowy (piąty).

W założeniach ustawodawcy zajęcia w ramach „Historii i społeczeństwa” mają służyć poszukiwaniom dziedzictwa epok. Tym samym lekcje powinny mieć charakter poznawczy, ale jednocześnie i wychowawczy. Ich celem jest utrwalenie pozytywnej postawy uczniów wobec przeszłości, tak aby byli przygotowani do przejścia dziedzictwa minionych pokoleń i zachowania go dla następnych. Treści nauczania powinny eksponować wątki dziedzictwa kulturowego niekiedy mało istotne dla minionych czasów, a jednak ważne z perspektywy człowieka współczesnego. Szczególnie zalecane jest szerokie uwzględnianie problematyki ojczystej i regionalnej. Stąd obowiązkowym jest wątek „Ojczysty Panteon i ojczyste spory”, a zalecanym, jako dziesiąty (dodatkowy – autorski wątek nauczyciela) „Regionalizm i historia lokalna”. Dziesiąty wątek tematyczny może też wynikać z upodobań i hobby samego nauczyciela, ale jeszcze lepiej, aby uwzględniał zainteresowania uczniów⁶.

Lekcje „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok” powinny mieć charakter interdyscyplinarny, a poszczególne wątki mogą realizować nauczyciele różnych specjalności (np. historia, wiedza o kulturze, filologia klasyczna, filozofia). Jednak, jak to było w przypadku ścieżek międzyprzedmiotowych, życie oraz sprawy organizacyjne w danej szkole zweryfikują te sugestie i „po staremu” przedmiot „Historia i społeczeństwo” nauczać będzie jeden nauczyciel. Najczęściej będzie to nauczyciel historii, ale czynione są też przymiarki, aby zajęcia poprowadził nauczyciel języka polskiego. Naszym zdaniem nie jest to najlepsze rozwiązanie, gdyż specyfika przedmiotu sugeruje, aby na „dziedzictwo epok” spojrzeć przez pryzmat myślenia historycznego: dynamizm, globalizm, nomotetyzm, aktywizm, genetyzm i uniwersalizm⁷. Istnieją obawy, że lekcje z „Historii i społeczeństwa. Dziedzictwa epok” prowadzone przez nauczycieli języka polskiego będą miały nachylenie w stronę drugiego członu tego przedmiotu „Dziedzictwo epok”, czyli analizy spuścizny tych epok dla człowieka współczesnego.

W zaleceniach i sposobach realizacji ustawodawca sugeruje, aby zajęcia były prowadzone z wykorzystaniem bogatego spektrum tekstów kultury, ze szczególnym uwzględnieniem dorobku kultury polskiej oraz własnego regionu. Tu przed

⁶ W grudniu 2012 roku ukazała się książka „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”. Edukacja historyczna w szkole ponadgimnazjalnej po 2013 roku, red. M. Fic, Katowice – Bielsko-Biała 2012. Jest to pionierska publikacja zawierająca ciekawe propozycje doboru wątków i treści kształcenia mogące stanowić wsparcie dla nauczycieli przystępujących do nauczania przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”.

⁷ J. Maternicki, *Szkolna edukacja historyczna*, [w:] J. Maternicki, C. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1994, s. 133.

nauczycielami rozpościera się wiele możliwości. W dobie XXI wieku dostęp do skarbnicy materiałów źródłowych jest nieograniczony. Digitalizacja tekstów pisanych oraz liczne taśmo- i wideoteki tylko czekają, aby innowacyjny nauczyciel po nie sięgał. A wszystko to dla dobra jego podopiecznych. Gdyż nie zapominajmy, że podmiotem w edukacji szkolnej jest uczeń.

PODRĘCZNIK DO NAUCZANIA „Historii i społeczeństwa” na IV etapie edukacyjnym

Pomimo że o wprowadzeniu do szkół ponadgimnazjalnych nowego przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok” wiadano już od prawie pięciu lat, to niestety nauczyciel, rozpoczynający lekcje z tego przedmiotu od 1 września 2013 roku, ma do wyboru zaledwie dwie oferty wydawnicze. Do końca wakacji poprzedzających rok szkolny 2013/2014 Ministerstwo Edukacji Narodowej do użytku szkolnego dopuściło zaledwie trzy podręczniki do nauczania przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”⁸.

Tabela 2. Podręczniki do nauczania przedmiotu „Historia i społeczeństwo” dopuszczone przez MEN do użytku szkolnego (stan sierpień 2013 r.)

Lp.	Tytuł serii	Tytuł podręcznika	Autor	Wydawnictwo	Numer ewidencyjny w wykazie
1.	Historia i społeczeństwo. Liceum i technikum	Historia i społeczeństwo. <i>Ojczysty Panteon i ojczyste spory</i>	M. Markowicz O. Pytlińska A. Wyroda	Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Sp. z o.o.	644/1/2013
2.	Poznać przeszłość Liceum i technikum	Poznać przeszłość. <i>Ojczysty Panteon i ojczyste spory</i>	T. Maćkowski	Nowa Era Sp. z o.o.	659/1/2013
3.		Historia i społeczeństwo. <i>Ojczysty Panteon i ojczyste spory</i>	A. Balicki	Wydawnictwo Pedagogiczne OPERON Sp. z o.o.	665/2013

Na rynku wydawniczym są jeszcze dwie zapowiedzi podręczników do nauczania przedmiotu „Historia i społeczeństwo” w szkole ponadgimnazjalnej (stan na koniec wakacji poprzedzających rok szkolny 2013/2014):

1. „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok” – cztery wątki tematyczne: „Ojczysty Panteon i ojczyste spory” – G. Szymanowski, „Gospodarka” – G. Szymanowski, „Rządzący i rządzeni” – Ł. Kusiak, „Wojna i wojskowość” – S. Artymowski, wydawnictwo STENTOR.

⁸ Wykaz podręczników dopuszczonych do użytku szkolnego, przeznaczonych do kształcenia ogólnego, uwzględniających nową podstawę programową dla szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego – przedmiot „Historia i społeczeństwo”; Portal MEN <http://www.men.gov.pl/podreczniki/> [data dostępu: 21.08.2013].

2. „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok” – na razie jest tylko program nauczania przedmiotu, przewidujący realizację wszystkich wątków tematycznych, którego autorką jest K. Panimasz, wydawnictwo Nowa Era.

Jak na początek roku szkolnego tych podręczników jest niewiele. Po raz kolejny nauczycielom przyjdzie przystąpić do nauczania nowego przedmiotu bez wsparcia metodycznego, a uczniom poznawać dziedzictwo epok bez podręczników szkolnych.

Tu spieszmy z radą. Naszym zdaniem niewiele stracił na aktualności podręcznik autorów D. Gronoszewskiej-Babiańskiej, T. Izdebskiego, D. Ostapowicza, S. Suchodolskiego *Historia. Dzieje społeczeństwa i gospodarki*, który w całości poświęcony jest „gospodarce”⁹. Co prawda jest to podręcznik do „starej” Podstawy programowej, ale z powodu braku nowych podręczników, zgodnych z „nową” Podstawą programową, naszym zdaniem, może być pomocny nauczycielowi przy realizacji założeń przedmiotu „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok. Wątek tematyczny: gospodarka”. Spełnia on podstawowe kryteria: dotyczy „gospodarki”, prezentuje ją na przestrzeni dziejów – od wspólnoty pierwotnej, poprzez starożytność, średniowiecze do czasów nowożytnych i najnowszych, porusza kwestie pieniądza (w tym banku i giełdy), handlu, gospodarki kapitalistycznej oraz państwa opiekuńczego. Nie namawiamy do sprzeniewierzenia się przepisom ministerialnym. Jedynie sugerujemy nauczycielom, aby, z powodu braku podręczników aktualnie dopuszczonych do użytku szkolnego, przy pomocy wspomnianego wyżej podręcznika, mogli stworzyć własny program autorski do realizacji wątku tematycznego „gospodarka”.

WĄTEK TEMATYCZNY: „Gospodarka”

Wśród wątków tematycznych w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo” odnajdziemy „Gospodarkę”. Jest to szerokie i bardzo pojemne pojęcie. Obok treści ekonomicznych (rola pieniądza w obrocie handlowym, kredytu w gospodarce rynkowej, charakterystyka gospodarki kapitalistycznej itp.) pojawiają się także kwestie społeczne, wynikające z funkcjonowania gospodarki na przestrzeni dziejów. W Podstawie programowej przedmiotu „Historia i społeczeństwo” wymieniono dziewięć kompetencji w zakresie wiedzy i umiejętności, które uczeń musi posiadać, jeżeli na lekcji historii będzie realizował zagadnienia z wątku tematycznego zatytułowanego „Gospodarka”. Praktycznie jest ich po dwa w ramach każdej z epok.

„6. Gospodarka. Uczeń:

- A.6.1. opisuje formy wymiany handlowej w świecie starożytnym;
- A.6.2. opisuje początki pieniądza i wyjaśnia konsekwencje pojawienia się pieniądza w obrocie handlowym;

⁹ D. Gronoszewska-Babiańska, T. Izdebski, D. Ostapowicz, S. Suchodolski, *Historia. Dzieje społeczeństwa i gospodarki*, cz. 2, Warszawa 2003, nr dopuszczenia: 413/03.

- B.6.1. opisuje różne formy kredytowania przedsięwzięć handlowych (i innych) w starożytności, średniowieczu i nowożytności; wyjaśnia niezbędność kredytu dla funkcjonowania gospodarki rynkowej;
- B.6.2. wyjaśnia stosunek Kościoła do bogactwa i bogacenia się w średniowieczu;
- C.6.1. opisuje instytucje ważne dla rozwoju gospodarki kapitalistycznej (np. bank, giełdę, weksel); charakteryzuje ponadregionalne więzi gospodarcze w epoce nowożytnej;
- C.6.2. wyjaśnia genezę gospodarki kapitalistycznej w Europie i ocenia rolę, jaką odegrał kapitalizm w zapewnieniu Europie pierwszeństwa w nowożytnym świecie;
- D.6.1. charakteryzuje gospodarkę kapitalistyczną w XIX w.; opisuje miasto przemysłowe; wyjaśnia znaczenie kwestii robotniczej;
- D.6.2. charakteryzuje poglądy entuzjastów kapitalizmu oraz przedstawia krytyczne opinie na temat gospodarki kapitalistycznej w XIX w.; wyjaśnia główne założenia marksowskiej teorii ekonomicznej;
- E.6.1. charakteryzuje gospodarkę realnego socjalizmu i jej konsekwencje;
- E.6.2. wyjaśnia, czym jest państwo opiekuńcze, i opisuje jego genezę; opisuje kilka odmiennych przykładów współczesnych państw opiekuńczych; przedstawia argumenty w sporze o efektywność i sprawiedliwość państwa opiekuńczego¹⁰.

Jeżeli bliżej przyjrzymy się powyższym treściom kształcenia (wymaganiom szczegółowym) w ramach wątku tematycznego „Gospodarka”, to zauważymy ich niesymetryczny dobór. Najbardziej wyeksponowane zostały: gospodarka kapitalistyczna oraz pieniądz. Trzy kompetencje spośród dziesięciu, które musi opanować uczeń, odnoszą się do **pieniądza** (A.6.2.; B.6.1.; C.6.1.), półtora do **handlu** (A.6.1. i częściowo B.6.1., gdyż i tak handel ujęty został w kontekście pieniądza i kredytów), trzy i pół do **gospodarki kapitalistycznej** (C.6.2.; D.6.1.; D.6.2. i częściowo C.6.1., gdyż również ten odnosi się do pieniądza – kwestie banku, weksla czy giełdy) oraz po jednym – **gospodarka realnego socjalizmu** (E.6.1. oraz częściowo D.6.2. – założenia marksistowskiej teorii ekonomicznej) i **państwo opiekuńcze** (E.6.2.) oraz przypadkowy dobór „Kościół a bogacenie się w średniowieczu” (B.6.2.).

W starożytności poruszona ma być kwestia tylko jednej dziedziny gospodarczej – **handlu** oraz roli **pieniądza** w obrocie handlowym. Pytamy: Co z gospodarką rolną, w tym nawadnianiem pól, np. w Egipcie, czy też produkcją rzemieślniczą, np. garncarstwem w Atenach, czy budową mostów w Rzymie? W średniowieczu mamy zasugerowany znowu tylko **handel**, i to głównie w kontekście **kredytów**. Ponownie pominięte zostało rolnictwo, a przecież to ono było podstawową dziedziną gospodarki średniowiecznej. Gdzie jest uprawa ziemi kosztem karczowania lasów czy trójpółowka? Gdzie jest praca chłopów pańszczyźnianych na roli? Gdzie

¹⁰ Załącznik nr 4, Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, s. 224.

są warsztaty rzemieślnicze, które w przyszłości ustąpiły miejsca manufakturom? Ponadto zdziwienie budzi przyporządkowanie kwestii „kredytowania przedsięwzięć handlowych” na przestrzeni dziejów (starożytność, średniowiecze i nowożytność) tylko w ramach epoki średniowiecza (**B.6.1.**), a co z ewentualnym **A.6.** oraz **C.6.**? W czasach nowożytnych, podkreślmy, nie zawsze dominowała **gospodarka kapitalistyczna**. Zanim pojawiły się fabryki, były wspomniane już manufaktury, a wcześniej produkcja nakładcza. Chyba że tego wszystkiego należy dopatrywać się pod enigmatycznym zapisem „uczeń wyjaśnia genezę gospodarki kapitalistycznej w Europie”. Co z dualizmem gospodarczym w Europie w XVI-XVIII w.? Główny nacisk został położony na gospodarkę kapitalistyczną XIX wieku, i to w kontekście rozwoju miast przemysłowych oraz kwestii robotniczej. Skupienie się na gospodarce europejskiej nie jest obiektywnym spojrzeniem na gospodarkę światową. Dwudziesty wiek, zdaniem ustawodawcy, to z jednej strony **gospodarka realnego socjalizmu**, a z drugiej **państwo opiekuńcze**. Nie ma niczego pośrodku. Zupełnie przypadkowy jest cel kształcenia B.6.2. – „uczeń wyjaśnia **stosunek Kościoła do bogactwa i bogacenia się w średniowieczu**”. Co z późniejszymi epokami w tej kwestii? Zabrakło chociażby encyklik papieskich z XX wieku odnoszących się do zagadnień pracy i bogactwa.

Jest już za późno na polemiki z tekstem Podstawy programowej kształcenia ogólnego, gdyż formalnie ustawodawca przekazał ją do realizacji. Spróbujmy zmierzyć się z wątkiem tematycznym „Gospodarka” trochę inaczej, aniżeli zostało to wypunktowane w Podstawie programowej. Potraktujmy je jako treści **niezbędne**, ale nie jedyne do poruszenia na lekcjach historii w szkole ponadgimnazjalnej w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo”. Poniżej zostanie zaproponowana ścieżka realizacji wątku gospodarczego z punktu widzenia rozwoju gospodarki produkcyjnej.

AUTORSKIE PODEJŚCIE DO REALIZACJI WĄTKU TEMATYCZNEGO „Gospodarka”

Zanim przejdziemy do warsztatu rzemieślniczego, przyjrzyjmy się drodze, którą musiał przejść człowiek, aby rozpocząć produkcję rzemieślniczą. Nie będzie to kompleksowe omówienie działalności gospodarczej człowieka od czasów wspólnoty pierwotnej do świadomej produkcji, ale jedynie rys historyczny, pozwalający uczniom zrozumieć wymianę handlową w świecie starożytnym (A.6.1.; A.6.2.)¹¹.

¹¹ Przy opracowywaniu koncepcji realizacji wątku tematycznego „Gospodarka” w ramach przedmiotu „Historia i społeczeństwo” opierałam się na swoim doświadczeniu zawodowym. Jako wieloletni nauczyciel historii, a potem jako dydaktyk kształcający przyszłych nauczycieli, dostrzegam konieczność wyjaśniania uczniom szerokiego spektrum problemu. Wrywkowy, przypadkowy dobór treści nie sprzyja zrozumieniu przez nich mechanizmów rządzących procesami historycznymi. Pisząc niniejszy artykuł pominęłam szczegółowe treści zawarte w dotychczasowych podręcznikach do historii, wychodząc z założenia, iż większość nauczycieli je zna. W ramach spojrzenia na kwestie gospodarcze i ich prezentację sięgnęłam też do współczesnych rosyjskich podręczników szkolnych. To z nich zaczerpnęłam inspirację do spojrzenia na niektóre aspekty gospodarki na świecie. Zachęcam do zapoznania się z fragmentami podręczników:

Etapy rozwoju ludzkości a przeobrażenia w dziedzinie gospodarczej

Powszechnie przyjęł się podział dziejów ludzkości na wspólnotę pierwotną, starożytność, średniowiecze, czasy nowożytne i najnowsze. Często spotykana jest też periodyzacja dziejów gospodarczych polegająca na podziale epok na: nomadyczną (koczowniczą), rolniczą oraz przemysłowo-miejską. W praktyce można ją nałożyć na wcześniej przywołaną periodyzację, gdyż zasadnicze zmiany w dziedzinie gospodarki dokonały się w czasach wspólnoty pierwotnej – przejście do gospodarki rolniczej, a potem w czasach nowożytnych, gdy rozwinęła się gospodarka przemysłowo-miejska, która trwa do dzisiaj. Chociaż, jak to zostanie wykazane niżej, i ona też ulega ewolucji.

W czasach wspólnoty pierwotnej ukształtował się praprzodek współczesnego człowieka (ok. 30-40 tys. lat temu), który, ulepszając narzędzia pracy, przeszedł od polowania, rybołówstwa i zbieractwa do rolnictwa i hodowli bydła. W starożytności (IV-III tys. p.n.e.) powstały pierwsze państwa. Były to czasy podziału społeczeństwa na rządzących i rządzonych, posiadających i nieposiadających, upowszechniło się niewolnictwo (choć nie we wszystkich państwach miało ono znaczenie gospodarcze). Epoka średniowiecza, zaczynająca się w V wieku n.e., charakteryzowała się dominacją gospodarki rolnej. W połowie XI wieku powstały państwa feudalne, w których stosunki społeczne opierały się na lennie. Od Chin i Indii po Meksyk, poprzez państwa europejskie, można było dostrzec duże podobieństwa. We wszystkich tych krajach ziemia była podstawą działalności gospodarczej oraz życia społeczno-politycznego. W każdym z nich życie skupiało się wokół środowiska wiejskiego i związanego z nim podziału pracy. Gospodarka opierała się głównie na uprawie roli, a podstawą była praca chłopów pańszczyźnianego na ziemi feudała. Możemy więc mówić o cywilizacji agrarnej. To wtedy również miasta zaczęły odgrywać niebagatelną rolę w życiu gospodarczym. Były one centrami rzemiosła, handlu oraz życia duchowego.

Nowożytność związana była z początkami rozpadu ustroju feudalnego. Europejczycy dokonali odkrycia nowego świata, co zapoczątkowało powstanie imperiów kolonialnych. Rozwinęła się gospodarka towarowo-pieniężna, a także upowszechniła się produkcja manufakturowa. Czasy nowożytne – to epoka powstawania i upowszechniania się cywilizacji przemysłowej (kapitalistycznej). Rewolucja przemysłowa w XVIII wieku, zapoczątkowana w Anglii, objęła swym zasięgiem większość krajów europejskich. To wtedy ukształtowały się stosunki kapitalistyczne. Powstanie i rozwój imperiów kolonialnych przyczyniły się do podziału światowego rynku zbytu oraz do międzynarodowego podziału pracy. Dziewiętnasty wiek przyniósł rozwój cywilizacji przemysłowej. Chłonność rynków zbytu nie nadążała za rosnącą produkcją przemysłową. W krajach przemysłowych doszło do nadprodukcji oraz wzrostu sprzeczności społecznych. Tamte czasy traktuje się

N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira s drevnejših vremën do konca XIX veka*, učebnik dlâ 10 klassa (wyd. 11), Moskva 2011; N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka*, učebnik dlâ 11 klassa (wyd. 9), Moskva 2011.

jako okres kryzysu cywilizacji industrialnej. Jego przesileniem była pierwsza wojna światowa (1914-1918).

Wydarzenia związane z pierwszą wojną światową w historiografii umownie traktuje się jako początek czasów najnowszych. Sprzeczności na całym świecie, zaistniałe po wojnie, przybierały na sile. Swoje apogeum osiągnęły w latach 1929-1932. Wielki kryzys ekonomiczny postawił gospodarki wielu państw na krawędzi upadku. Rywalizacja mocarstw oraz walka o rynki zbytu doprowadziły do wybuchu drugiej wojny światowej (1939-1945), jeszcze bardziej niszczycielskiej aniżeli ta pierwsza. Do tego należy dodać „zimną wojnę”, która naruszyła jedność rynku światowego. Pierwsze zmiany, związane z przeobrażeniami o charakterze socjalnym i społeczno-politycznym wiodących państw świata, były dostrzegane dopiero pod koniec XX wieku. W tym czasie upowszechniły się komputeryzacja i mechanizacja (robotyzacja) działalności gospodarczej. W centrum procesu produkcyjnego znalazł się wykwalifikowany robotnik oraz pracownik umysłowy, a w krajach rozwiniętych ukształtowała się gospodarka rynkowa. Na arenie międzynarodowej rywalizację powoli zastępuje współpraca. Rozwija się integracja, powstaje wspólna gospodarka (rejonny zachodnioeuropejskie, północnoamerykańskie i in.). Nową wartością gospodarczą staje się system komunikacji informacyjnej. Jednocześnie na początku XXI wieku daje się zauważyć symptomy kryzysu społeczeństwa przemysłowego. Człowiek i przemysł zaczynają zagrażać środowisku naturalnemu, a stąd już krok do kryzysu ekologicznego. Jeżeli ludzkość w porę się nie opamięta, to człowiek sam sobie zgotuje zagładę cywilizacyjną.

Jednostka ludzka i wspólnota pierwotna a początki rolnictwa i uprawy

Człowiek, podobnie jak to widać u zwierząt, w celu obrony siebie, jak i swoich dzieci, zaczął łączyć się w stada. Ludzie razem bronili się przed silniejszym przeciwnikiem, a także wspólnie zdobywali pożywienie. Ponieważ możliwości wyżywienia na danym terytorium były ograniczone, więc zwyciężały te gromady, w których lepiej była rozwinięta komunikacja, czyli zdolność uprzedzania siebie nawzajem o zbliżającym się przeciwniku oraz umiejętność informowania o zamierzonych działaniach. Dzięki ciepłej odzieży, opanowaniu ognia, nawykowi konserwowania pożywienia (suszenie, wędzenie) ludzie zaczęli osiedlać się na dowolnym obszarze, niezależnie od klimatu i kaprysów pogody.

Początkowo podstawą pożywienia była zwierzyna upolowana. Z czasem zrozumiano, iż nie trzeba robić zapasów żywności. Wystarczy zwierzętom żyjącym w niewoli pozwolić na rozmnażanie się. Stąd już krok do ich udomowienia i hodowli. Hodowla zwierząt okazała się o wiele bardziej korzystna aniżeli polowanie na ich dzikich odpowiedników. W międzyczasie powstały nowe rasy zwierząt udomowionych, które, w odróżnieniu od swoich dzikich przodków, już nie mogły żyć w środowisku naturalnym i potrzebowały człowieka, aby je chronił przed drapieżnikami.

W analogiczny sposób dokonały się zmiany w rolnictwie. Zbieractwo roślin nadających się do zjedzenia odgrywało wielką rolę w życiu człowieka pierwotnego.

Z czasem, w wyniku obserwacji człowiek zrozumiał, że nasiona można zasiać w pobliżu domostwa, a przy odpowiedniej pielęgnacji, podlewaniu, pieleniu można otrzymać całkiem niezłe plony. Pierwsze kultury rolnicze rozwinęły się w VII-IV tys. p.n.e. nieopodal dużych rzek, gdzie łagodny klimat i wyjątkowa urodzajność gleby pozwalały na uzyskanie dobrych plonów. Najstarsze uprawy ziemi miały miejsce na terenach dzisiejszego Egiptu, Iranu, Iraku, Indii, Azji Środkowej, Chin, Meksyku, Peru. Na terenie dzisiejszej Europy pierwszymi roślinami, które zaczęto uprawiać, były pszenica i jęczmień. W Azji południowo-wschodniej w VII tys. p.n.e. uprawiano fasolę i groch, w Chinach w IV tys. p.n.e. przeważało proso, a w Ameryce Południowej w VII-V tys. p.n.e. sadzono kukurydzę, dynię i bób.

Wszystkie czynności związane z pozyskiwaniem pożywienia (polowanie, uprawa czy hodowla) odbywały się wspólnie. Jedyne podział pracy w tamtych czasach istniał między mężczyznami, zajmującymi się polowaniem, a kobietami, pozostającymi w domostwach i opiekującymi się dziećmi, przygotowującymi posiłki oraz „szyjącymi odzież”. Z czasem struktura stosunków społecznych zaczęła się komplikować.

Powstanie rzemiosła i handlu (A.6.1.)

Na skutek wzrostu możliwości produkcyjnych uzyskiwano większą ilość produktów żywnościowych, aniżeli na potrzeby wyżywienia plemienia. Dokonał się więc podział pracy na tych, którzy uprawiali ziemię, i tych, którzy zajęli się hodowlą. Ponadto byli też i tacy, którzy wyspecjalizowali się w pracy rzemieślniczej. W V-IV tys. p.n.e. powstało tkactwo i garncarstwo (przy pomocy koła garncarskiego wykonywano naczynia gliniane). Pojawiły się łodzie, pierwsze wozy na kołach, wprawiane w ruch przez zwierzęta pociągowe (konie, woły i osły). Rzemieślnik, aby osiągnąć kunszt, musiał wiele czasu poświęcić na przyuczenie. Praca też była bardzo czasochłonna, więc nie mógł on jednocześnie zajmować się pozyskiwaniem pożywienia. W tym celu ze współplemieńcami dokonywał wymiany wyprodukowanych przez siebie przedmiotów za mięso i ziarno.

Strefa wymiany sukcesywnie poszerzała się. Plemiona, produkujące więcej produktów, aniżeli potrzebowały na potrzeby własne, zaczęły wymieniać się nadwyżkami. Między sąsiadami stopniowo ukształtowały się więzi gospodarcze, ustalił się podział pracy. Na przykład, w jednych osadach rzemieślnicy specjalizowali się w produkcji broni, w drugich – w tkactwie, w trzecich – w wytwarzaniu naczyń itp. Pojawienie się nadwyżek produkcji przyczyniło się nie tylko do rozwoju handlu, ale i narodzin nierówności majątkowej. Stopniowo wodzowie, czarownicy (szamani, kapłani), najbardziej zręczni rzemieślnicy zaczęli gromadzić majątek i kosztowności. Doświadczeni rzemieślnicy i znachorzy, których pracę współplemieńcy wysoko cenili, zaczęli skrywać tajniki swojego kunsztu.

Rzemieślnicy, w poszukiwaniu nowych surowców potrzebnych do wykonania narzędzi, znajdowali samorodki łatwo topliwych metali (miedzi, cyny, ołowiu itp.) i z czasem nauczyli się wytwarzać z nich broń, narzędzia oraz ozdoby. Metale łatwiej

i szybciej poddawały się obróbce aniżeli kamień. Można było z nich przygotować lepsze narzędzia pracy, broń, uzbrojenie. Pierwsze narzędzia z żelaza datuje się na VII tys. p.n.e., ale powszechnie w użyciu przyjęły się dopiero w IV-III tys. p.n.e. Wraz z pojawieniem się pierwszych narzędzi z żelaza wzrosła wydajność pracy na roli. Dzięki temu zaorywano ziemię, której wcześniej nie można było obrabiać i wykorzystywano tylko jako pastwiska. Na przełomie III-II tys. p.n.e. mieszkańcy późniejszej Grecji (Hellady) oraz przyległych wysp (m.in. na Krecie) nauczyli się wykonywać narzędzia z brązu (stop miedzi i ołowiu).

Poziom produkcji rzemieślniczej, obok wytwórczości rolniczej, na Bliskim Wschodzie, nad Nilem, a potem i w dolinach wielkich rzek w Azji Środkowej, przyczynił się do powstania tam cywilizacji, a stąd był już tylko krok do powstawania pierwszych państw. Również na kontynencie europejskim powstały miasta-państwa.

Mieszkańcom Półwyspu Bałkańskiego teren górzysty nie pozwalał na powszechną uprawę ziemi. Zaczęli więc zakładać kolonie w basenie Morza Śródziemnego, a to przyczyniło się do intensywnego rozwoju handlu morskiego. Z kolonii do Grecji sprowadzano żywność, a sprzedawano bogactwa naturalne (marmur, rudy srebra i rudy ołowiu). Przedmiotem pożądania była pięknie zdobiona ceramika. To wówczas najbardziej znane warsztaty ceramiczne znajdowały się w Atenach, w dzielnicy Keramikos zamieszkaney przez garncarzy. Zdaniem badaczy, produkcja rzemieślnicza w tamtych czasach nie była powszechna i przeznaczona na wolny rynek, a rzemieślnik wytwarzał produkty na konkretne zamówienie.

Weźmy drugi przykład – w Imperium Rzymskim rzemiosło skupiało się w licznych miastach na prowincjach. W handlu wewnętrznym między nimi ogromną rolę odgrywały drogi i mosty, będące przykładem osiągnięcia inżynierii rzymskiej. Wiele z nich przetrwało do czasów nam współczesnych.

Początki pieniądza (A.6.2.)

Wymiana towarów początkowo odbywała się w sposób naturalny – towar za towar. Z czasem, gdy rozwinął się handel, pojawiła się potrzeba jakiegoś jednolitego ekwiwalentu wartości towarów (płacidła), inaczej mówiąc – środka płatniczego. Funkcję pieniądza w różnych rejonach świata pełniły rozmaite przedmioty. Z reguły były to produkty dosyć rzadkie, a przydatne w życiu. U plemion słowiańskich, skandynawskich, Indian Ameryki Północnej przede wszystkim były to futra i skóry. U plemion arabskich i częściowo wśród Słowian – bydło, u wielu plemion w basenie Oceanu Spokojnego – muszle, u plemion Afryki środkowej – kość słoniowa, a w Chinach i Abisynii – sól.

Powstanie miast-państw w basenie Morza Śródziemnego przyczyniło się do powstania potężnych centrów handlu i rzemiosła. W wymianie handlowej coraz większą rolę zaczął odgrywać jednoznaczny ekwiwalent, zamiennik za sprzedawany towar. Nie wystarczała już wymiana towaru na towar. Powoli zaczęto wprowadzać stały przelicznik wartości towaru. Określano go w drogich (rzadkich) kamieniach szlachetnych, a z czasem w metalach, umownie określających wartość

sprzedawanego produktu. Egipcjanie, jako pierwsi posługiwali się sztabkami złota, będącymi środkiem płatniczym w transakcjach handlowych. W VII w. p.n.e. mieszkańcy Lidii (zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej) wprowadzili małe, okrągłe metalowe blaszki z wytłoczoną pieczęcią, potwierdzającą wagę oraz wartość kruszcu. Dzisiaj powiedzielibyśmy – monety. Z czasem w basenie Morza Śródziemnego rozpowszechnili je Fenicjanie. Swoje monety zaczęli wybijać także władcy Peloponezu, a także Persji, a potem zwyczaj ten przejęło także Imperium Rzymskie.

Uprawa ziemi podstawą gospodarki średniowiecznej

Pod koniec istnienia Cesarstwa Rzymskiego (jeszcze w III i IV w. n.e.) utrwały się duże posiadłości ziemskie, w których wykorzystywano pracę niewolników i kolonów. Ci ostatni byli zobowiązani do oddawania części plonów właścicielom tych ziem (czynsz) oraz wykonywać inne powinności w zamian za prawo użytkowania tej ziemi. Nastąpił powrót do gospodarki naturalnej. Podstawą utrzymania stała się ziemia i każda rodzina starała się zaspokoić swoje potrzeby prowadząc własne gospodarstwo. Ponadto, poza pracą w polu, chłop sam wyrabiał większość przedmiotów użytkowych.

Wraz z upadkiem imperium wielkie posiadłości przeszły w ręce nowych gospodarzy – królów i wyższych sfer w państwach „barbarzyńskich”. Jednakże system gospodarowania nie uległ zmianie. Na ziemiach wcześniej zromanizowanych nadal utrzymywała się wielka własność ziemska, podzielona na mniejsze gospodarstwa, na których pracowali kolonowie i niewolnicy. Z kolei na ziemiach objętych osadnictwem germańskim obowiązywała zasada wspólnoty wiejskiej. Zasadnicze zmiany dokonały się w północnej i centralnej Europie. Tam początkowo dominowały wspólnoty rodowe, a ziemia była ich wspólną własnością. W czasach IV-VI w. wspólnotę rodową wyparła wspólnota sąsiedzka. Charakteryzowała się ona nie tylko więzami rodowymi, ale zamieszkaniem po sąsiedzku (tzw. opole). Ludność osiadła wspólnie wykorzystywała lasy i pola. Ziemia uprawna należała do uprawiających ją ludzi. Mogli oni ją przekazywać potomkom lub sprzedawać czy też oddawać w dzierżawę.

W VII-X w. na ziemiach od Renu po Dunaj upowszechniły się wielkie posiadłości ziemskie, powstałe na skutek łączenia rozwarstwionych majątków wspólnot sąsiedzkich, a także w efekcie przejmowania ziemi rozdawanej przez królów i książąt. Były to ziemie zdobyte w następstwie wypraw wojennych, które monarchowie wraz z osiadłą na niej ludnością rozdawali swoim drużynnikom, podwładnym i Kościołowi. Nierzadko mali posiadacze ziemscy, na skutek nieurodzajów i wojen, sami wraz ze swoją ziemią oddawali się pod opiekę obszarników. Tym samym w całej Europie ukształtowały się stosunki feudalne.

Jednocześnie w Bizancjum (VIII w.) największym posiadaczem ziemskim był Kościół. Tylko do klasztorów należało ok. 1/3 całej ziemi imperium. Polityka rolna w Bizancjum różniła się od tej zachodnioeuropejskiej. Wiele ziem znajdowało się w rękach państwa. W X-XI w. zezwolono chłopom na ponowne przejmowanie

ziemi, przy czym posiadacze ziemscy nie sprawowali nad nimi władzy. Mogli tylko ściągać podatki z określonych obszarów ziemskich.

Przeobrażenia w gospodarce rolnej w Europie Zachodniej dokonały się w XI i XII w. Do uprawy roli wykorzystywano narzędzia wyprodukowane z żelaza, a także zastosowano trójpolówkę, co przyczyniło się do wzrostu plonów. Wzrost liczby ludności wymusił zagospodarowywanie nowych terenów, zaczęła się kolonizacja pustek. Zakładano wsie na terenach dotychczas nienadających się do uprawy. Wzrost wydajności ziemi zaspokajał potrzeby dworu, co w Europie Zachodniej przyczyniło się do zmiany powinności feudalnych. Rentę odrobnkową sukcesywnie zastępowano rentą pieniężną.

Na przełomie XIII i XIV w. nastąpiło zahamowanie wzrostu produkcji rolnej, gdyż zagospodarowano już prawie wszystkie obszary ziemi, a nowych, przy ówczesnym stanie techniki, nie potrafiiono pozyskać. Do tego doszło kilka nieurodzajów z rzędu oraz związane z tym głód i śmiertelność. To wszystko doprowadziło do załamania się gospodarki rolnej.

Tak, więc, jak widzimy, podstawą gospodarki średniowiecznej była uprawa ziemi, w drugiej kolejności hodowla, a w trzeciej handel i produkcja rzemieślnicza w miastach.

OD WARSZTATU RZEMIEŚLNICZEGO DO HALI FABRYCZNEJ (C.6.2.)

Rozwój miast w średniowieczu

W całej Europie od X wieku nastąpiło ożywienie gospodarcze. Zmiany na wsi przyczyniły się pośrednio do rozkwitu miast w Europie Zachodniej. Natomiast w Europie Środkowej i Wschodniej w tym samym czasie były to grody, będące siedzibą książąt i ich dworów. Za wałami większych grodów, w tzw. podgrodziach, osiedlali się rzemieślnicy pracujący dla mieszkańców grodu. Prace rzemieślnicze wykonywała też ludność z osad służebnych, zobowiązana do świadczeń w określonych wyrobach rzemieślniczych lub usługach. Stąd np. na ziemiach polskich do dzisiaj przetrwały nazwy miast czy wsi: Szczytniki, Grotniki, Kowale czy Cieśle itp. Z czasem i w Europie Środkowo-Wschodniej można było mówić o początkach miast. Dały im początek osiedla rzemieślniczo-kupieckie na podgrodziach.

Warsztat rzemieślniczy (C.6.2.)

Podniesienie poziomu życia w całej Europie przyczyniło się do rozwoju rzemiosła i wymiany towarowej. Wczesnośredniowieczna gospodarka naturalna powoli była zastępowana gospodarką towarowo-pieniężną. Coraz bardziej specjalizowano się w produkcji rzemieślniczej, a tym samym rozwinął się handel. Rzemieślnicy tej samej specjalności, mieszkający w tym samym mieście, zaczęli zrzeszać się w cechy rzemieślnicze. Ich celem była obrona przed konkurencją, a także gwarancja jakości towaru oraz wysokości ich ceny. Dodajmy, że cech pilnował, aby w mieście

nie powstało zbyt wiele warsztatów rzemieślniczych, stanowiących zagrożenie dla już istniejących.

Aby można było prowadzić warsztat rzemieślniczy, należało posiadać uprawnienia mistrza cechowego. Do wykonywania zawodu rzemieślnik przygotowywał się od najmłodszych lat. Przechodził drogę od terminatora, czyli ucznia, poprzez czeladnika, by na koniec, po wykonaniu pracy próbnej z dziedziny swego rzemiosła, tzw. majstersztyku (niem. *Meisterstück* – dzieło mistrza, arcydzieło), otrzymać uprawnienia mistrza cechowego. Z czasem prawo do otwarcia warsztatu rzemieślniczego posiadali tylko synowie dotychczasowych mistrzów.

Przemysł nakładczy (C.6.2.)

Pozostali adepci rzemiosła byli tzw. partaczami (łac. *a parte paternitatis* – na stronie, poza cechem), pracującymi poza murami miejskimi. To oni w przyszłości przyjmowali pracę zleconą, tzw. pracę nakładczą. Była to praca chałupnicza, poprzedzająca produkcję manufakturową. Rzemieślnicy, nieposiadający własnych narzędzi ani środków na zakup surowców, otrzymywali od bogatych kupców wszystkie potrzebne im materiały. Po wykonaniu z nich produktów odstępowali je kupcom po zaniżonej cenie, a ci na rynku sprzedawali je z dużym zyskiem. Kupiec (tzw. nakładca) „nakładał”, czyli zlecał pracę partaczowi lub zubożałemu rzemieślnikowi.

Ponieważ wytwórca towaru nie musiał wykonywać wszystkich czynności związanych z jego wyprodukowaniem, więc z czasem praca nakładcza obejmowała tylko jeden etap procesu produkcyjnego. Organizację produkcji i wszystkich jej etapów przejmował kupiec. Poszczególne warsztaty zaczęły specjalizować się w różnych fazach procesu produkcyjnego. Tak było na przykład w produkcji sukienniczej we Flandrii w XIII wieku. Kto inny zajmował się czyszczeniem, myciem i czesaniem wełny, a kto inny przetwarzaniem jej w tkaninę. Najpierw zaczynał tkacz, po nim półprodukt przejmował foluszniak, spłśniając tkaninę, następnie postrzygacz, a na końcu farbiarz. Za każdym razem kupiec nabywał półfabrykat i powierzał do obróbki kolejnemu specjalistcie. W takiej sytuacji rzemieślnik tracił bezpośredni kontakt z odbiorcą towaru. Pośrednikiem między wytwórcą a konsumentem był kupiec.

Wykonanie jednej czynności w procesie produkcyjnym nie wymagało zbyt dużych umiejętności, więc wynagrodzenie nie było wysokie. W takiej sytuacji koszty produkcji w ramach przemysłu nakładczego były znacznie niższe aniżeli w cechowych warsztatach rzemieślniczych. To z kolei doprowadziło do kryzysu w rzemiośle tradycyjnym.

Operacje pieniężne i kredytowe w średniowieczu (B.6.1.; C.6.1.)

Pośrednikiem między rzemieślnikiem a nabywcą oraz między partaczem wykonującym pracę nakładczą a kupującym był kupiec. Konsekwencją rozwoju wymiany było upowszechnienie się gospodarki towarowo-pieniężnej. Wzorem z czasów

starożytnych wymianę ułatwiał pieniądź, który był miernikiem zarówno wartości produktów rolnych, jak i towarów rzemieślniczych.

W średniowieczu monety były bite głównie ze srebra. Powszechnie przyjęły się denary. Z jednego funta srebra, za czasów Karola Wielkiego, wybijano ich 240. Z czasem traciły one na wartości, gdyż niektórzy władcy zezwalali na wybijanie większej liczby monet z tej samej ilości kruszcu. W XIII wieku zastąpiły je grosze o wadze 2 gramów srebra każdy. W czasie wypraw krzyżowych miasta włoskie wybijały złote monety – floreny i dukaty.

Każdy monarcha bił własną monetę. Prawo bicia monet otrzymywali także możni feudalowie, biskupi oraz miasta, które dostawały taki przywilej. Różnorodność monet w obiegu utrudniała przeliczanie wartości nabywanego towaru. Dlatego też powstały kantory wymiany, które gwarantowały poprawność przeliczenia rodzaju każdej monety. Za swoje usługi właściciele kantorów pobierali opłatę (niewielki procent od wartości operacji finansowej).

Bankierzy (bank od wł. *banco* – ława, stół, za którym odbywały się transakcje finansowe) zajmowali się nie tylko wymianą pieniędzy, ale także oferowali usługi w dostarczaniu pieniędzy w inne, odległe miejsce. Bankierzy w różnych miastach i państwach posiadali filie swoich banków, co ułatwiała kupcom dokonywanie transakcji kupna-sprzedaży bez konieczności wożenia ze sobą dużej ilości pieniędzy. Za zdeponowane pieniądze kupiec otrzymywał weksel, który w innym banku mógł z powrotem zamienić na gotówkę.

Posiadanie pieniędzy na koncie u bankiera pozwalało na dokonywanie transakcji bezgotówkowych. Kupcy na jarmarku zawierali między sobą umowę kupna-sprzedaży i tylko zawiadamiali bankiera o tej transakcji, a ten dokonywał jedynie zapisu w księgach rachunkowych, przenosząc odpowiednią sumę z konta jednego kupca na konto drugiego. Za usługi świadczone w ramach pośredniczenia bankierzy pobierali opłaty. Były to niewielkie kwoty, ale przy dużych obrotach uzyskiwano bardzo duży dochód.

Pierwsze banki powstały w miastach włoskich, ale z czasem objęły swoim zasięgiem Flandrię i miasta niemieckie. Bankierzy, wzbogaciwszy się, posiadali ogromne zasoby pieniężne. Coraz częściej zwracano się do nich po pożyczkę gotówki. Niekiedy ich klientami bywali możni, a nawet monarchowie.

Dualizm gospodarczy w Europie nowożytnej (C.6.2.)

W XVI wieku, w następstwie odkryć geograficznych, część państw europejskich umocniła swoją pozycję ekonomiczną kosztem kolonii w Ameryce i Azji. Rozwój gospodarczy starego kontynentu poszedł w dwóch kierunkach. W krajach zachodnioeuropejskich, w których silniej rozwinęła się gospodarka towarowo-pieniężna, zaczęły kształtować się początki ustroju kapitalistycznego. Z kolei w krajach Europy środkowej i wschodniej nastąpił powrót do stosunków feudalnych (refeudalizacja). Ponownie na wsi wprowadzono rentę odrobkową (pańszczyznę), przywiązano chłopów do ziemi, zakładano folwarki pańszczyźniane. Kraje

nieposiadające kolonii zamorskich poszukiwały rynków zbytu w krajach zachodnioeuropejskich, dostarczając tam zboże, bydło, drewno itp. Tym samym stały się zapleczem żywnościowo-surowcowym dla Europy Zachodniej. Granicą między tymi dwoma światami umownie była rzeka Łaby.

Europa w XVII wieku przeżywała wzmożony rozwój przemysłu, pojawiły się nowe technologie. Dzięki posiadłościom zamorskim w Anglii, Francji, Niderlandach część społeczeństwa wzbogaciła się. Powstała nowa klasa społeczna – burżuazja, składająca się z właścicieli manufaktur i fabryk, kupiectwa oraz bogatych mieszczan¹². W Europie Zachodniej, obok kupców, ekonomicznie zaktywizowała się szlachta. Inwestując pieniądze w handel i produkcję, część z niej zamieniła się w tzw. „nową szlachtę”. Było to szczególnie widoczne w Anglii, gdzie wiązała się ona z burżuazją. Pozycja w społeczeństwie coraz bardziej opierała się nie na pochodzeniu, nie na dostojności, ale na pieniądzu i własności.

Przemysł manufakturowy (C.6.2.)

System nakładczy z jednej strony obniżał koszty produkcji, wykorzystując tanią siłę roboczą, ale z drugiej strony wymuszał na pośredniku zapewnienie transportu między poszczególnymi warsztatami. To więc stało się przyczyną poszukiwania rozwiązań pośrednich – taniej (nie zawsze wykwalifikowanej) siły roboczej wraz ze scentralizowaniem jej w jednym miejscu. W taki oto sposób powstały manufaktury (łac. *manus* – ręka, *manufactura* – rękodzieło). Były to zakłady skupiające określoną liczbę pracowników, którzy nie wytwarzali całego produktu. Brali oni udział tylko w określonej fazie procesu produkcyjnego. Możemy więc powiedzieć o specjalistycznym podziale pracy. W przemyśle manufakturowym wszystkie czynności nadal były wykonywane ręcznie. Nie znano jeszcze maszyn, które w przyszłości zastąpiły siłę ludzkich mięśni. Można jednak powiedzieć, że manufaktury były przedsiębiorstwami typu kapitalistycznego.

Pierwotnie były to manufaktury „rozproszone”. Domy handlowe, chcąc obejść ograniczenia i jednocześnie uzyskać zwiększoną produkcję przy zmniejszonym nakładzie finansowym, dokonywały podziału zamówień u miejskich i wiejskich rzemieślników, biorąc na siebie zakup surowców i półfabrykatów. Taki typ manufaktury można było zauważyć w przemyśle włókienniczym. Manufaktury „łączone” upowszechniły się w związku z bardziej złożoną produkcją, na przykład przy produkcji zegarów. Poszczególne elementy wytwarzali rzemieślnicy z wąską specjalizacją, a montażem zajmowano się w warsztacie przedsiębiorcy. Na koniec powstały „scentralizowane” manufaktury, w których wszystkie operacje produkcyjne były realizowane w jednym miejscu, z wykorzystaniem pracy najemnej oraz narzędzi należących do przedsiębiorcy. W „scentralizowanych” manufakturach organizacja pracy, polegająca na podziale pracy, przynosiła lepsze i szybsze rezultaty aniżeli

¹² Burżuazja (franc. *bourgeoisie* – mieszkańcy miast). Pierwotnie synonim mieszczaństwa, od końca XV wieku – ogół przedsiębiorców i zamożnych warstw mieszczańskich. Współcześnie – ogół ludzi posiadających kapitał i związaną z tym wysoką pozycję społeczną.

w pojedynczych warsztatach rzemieślniczych. Potężne manufaktury „scentralizowane” powstawały pod nadzorem monarchy i pracowały na rachunek państwa.

Pierwsze manufaktury w XIII wieku powstały we Flandrii (w Gandawie i Ypres), a potem i w miastach włoskich (Florencja, Siena). Początkowo były to manufaktury produkujące tkaniny, a z czasem (XVI-XVIII w.) znalazły zastosowanie w górnictwie, metalurgii, stoczniach, hutach szkła. Klasycznym przykładem manufaktury były drukarnie.

Pojawienie się w wielu krajach Europy manufaktur doprowadziło do stopniowego kurczenia się małej produkcji rzemieślniczej. Wpłynęło też na nowy podział społeczeństwa nowożytnego. Wzrosło znaczenie przedsiębiorców – bankierów, kupców, właścicieli manufaktur. Jednocześnie zwiększyła się liczba niezamożnych – rzemieślników, zrujnowanych przez konkurencję manufakturową, chłopów – dzierżawców, których ziemie zostały zamienione na pastwiska.

Rewolucja cenowa w czasach nowożytnych (B.6.1.)

Odkrycia geograficzne spowodowały napływ do Europy dużej ilości szlacheckich kruszców: złota i srebra. Wybijano z nich nowe monety. Początkowo były one w obiegu w Hiszpanii (dokąd statkami przywożono złoto i srebro z Ameryki), a z czasem w Niderlandach, Francji, Anglii i miastach włoskich, a stamtąd w ramach pożyczek i opłat docierały do reszty krajów europejskich.

Wartość nabywca pieniądza wzrosła, więc wzrosły też ceny towarów na rynku. Zjawisko to w historiografii przyjęło się nazywać rewolucją cenową. Szybciej drożały artykuły spożywcze, a wolniej wyroby rzemieślnicze. Powodów należy szukać w zwiększonej liczbie rzemieślników oraz w powstaniu manufaktur. Z kolei wynagrodzenie pracowników najemnych było niskie, gdyż chętnych do pracy było więcej aniżeli miejsc pracy.

Rewolucja cen w Europie Zachodniej doprowadziła do załamania się gospodarki feudalnej i jednocześnie stworzyła warunki do rozwoju kapitalistycznych stosunków pracy. Masowa produkcja manufakturowa zrujnowała drobne warsztaty rzemieślnicze, a ich właściciele i pracownicy byli zmuszeni do poszukiwania pracy. Tym samym powstał rynek taniej siły roboczej.

Z kolei w Europie Środkowo-Wschodniej rewolucja cenowa (wzrost cen na produkty żywnościowe) doprowadziła do uwstecznienia gospodarki. Doszło do powrotu do produkcji rolnej i to kosztem taniej siły roboczej, którą byli chłopci pańszczyźniani (refeudalizacja). Szlachta, rozszerzając gospodarkę folwarczno-pańszczyźnianą, czerpała zyski z eksportu zboża do Europy Zachodniej. Dzięki wzrostowi produkcji zboża Polska w XVI wieku stała się spichlerzem Europy.

Merkantylizm (B.6.1.)

Wraz z rozwojem przemysłu manufakturowego oraz pojawieniem się nowych surowców sprowadzanych z kolonii zamorskich zaczął się wyścig o zdominowanie rynku europejskiego. Jednocześnie zmierzano do zabezpieczenia własnego rynku

przed napływem towarów z pozostałych krajów. Już w późnym średniowieczu monarchowie, pragnący osiągnąć wysokie dochody, szukali rozwiązań gwarancji zysków z handlu. W czasach nowożytnych doktryna merkantylizmu (łac. *merx* – towar; *mercari* – handlować) wiązała się z przekonaniem, że państwo jest bogate, gdy posiada zasoby szlacheckich kruszców. Pogląd ten rozwinął się w krajach z dominującą pozycją kupców, a także w państwach o silnej władzy scentralizowanej. Termin merkantylizmu pojawił się w pracy Jana Baptisty Colberta¹³.

Podstawowym założeniem merkantylizmu był dodatni bilans w handlu. Zgodnie z tą przesłanką należy zwiększyć wywóz gotowych towarów, a zmniejszyć ich przywóz. Tym samym nastąpi napływ złota do kraju. Jedną z dróg ochrony rynku krajowego było stosowanie wysokich ceł przywozowych. Na przykład w Anglii wprowadzono Akty nawigacyjne (1650 i 1651 r.), chroniące kraj przed konkurencją innych państw kolonialnych. Polityka merkantylizmu oraz rywalizacja ekonomiczna stały się w przyszłości jedną z przyczyn konfliktów międzynarodowych i wojen.

Revolucja przemysłowa w Anglii w XVIII wieku (C.6.2)

Revolucją przemysłową przyjęło się nazywać przejście od przemysłu manufakturowego do przemysłu zmechanizowanego. Zastępowanie pracy ręcznej maszynową postępowało stopniowo. Pomimo że przemysł manufakturowy funkcjonował w większości krajów Europy, to jedynie w Anglii w XVIII wieku ukształtowały się warunki dla rewolucji w dziedzinie produkcji przemysłowej. Produkcję przemysłową zrewolucjonizowały innowacje przemysłowe. Przewrotu w przemyśle dokonała maszyna parowa Jamesa Watta. W krótkim czasie została ona zastosowana w fabryce przędzalniczej. Do tego należy dołączyć maszynę przędzalniczą o napędzie wodnym Ryszarda Arkwrighta oraz mechaniczny warsztat tkacki Edmunda Cartwrighta. Maszyna parowa szybko znalazła zastosowanie również w przemyśle metalurgicznym oraz wydobywczym.

Revolucja przemysłowa stopniowo rozpowszechniała się w całej Europie. Zapewniła ona wzrost wydajności pracy i zapoczątkowała przejście ludzkości na nowy poziom rozwoju. Powstały jednak nowe zagrożenia wynikające ze współzależności człowiek – przyroda. Rewolucja przemysłowa ukształtowała nowe stosunki społeczne, charakterystyczne dla ustroju kapitalistycznego. Powstały dwie przeciwstawne sobie klasy społeczne: kapitałiści i robotnicy – proletariatus przemysłowy.

Chociaż w Europie w XVIII wieku dokonała się rewolucja przemysłowa (przejście od manufaktury do produkcji maszynowej), to jednak na ziemiach polskich oraz w Rosji nadal dominowała gospodarka feudalna oraz manufakturowa.

Gospodarka kapitalistyczna w XIX wieku (D.6.1.)

Rozwojowi produkcji przemysłowej sprzyjały osiągnięcia naukowo-techniczne, które w pierwszej kolejności znalazły swoje zastosowanie w Anglii. Powstały

¹³ Jan Baptista Colbert, *Memoriał o zasadach merkantylizmu z 3 sierpnia 1664 r.*, [w:] T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 12.

standardy pozwalające na wymienialność podzespołów i elementów poszczególnych maszyn wykonanych przez różnych producentów. Powstały nowe dziedziny gospodarki. Produkcja w przemyśle chemicznym (materiałów wybuchowych, barwników, kwasów, zasad, medykamentów, nawozów) szła w parze z procesem badawczym. Przy przedsiębiorstwach uruchamiano laboratoria, w których dochodziło do zbliżenia między nauką i techniką. Zaczęło się wdrażanie pierwszych maszyn rolniczych pracujących na parę – traktorów, młockarni, żniwiarek. Ogromne znaczenie miał przewrót dokonany w transporcie. Statki parowe pozwalały na swobodne poruszanie się po morzach niezależnie od kaprysów wiatru. Jednak największy wpływ na przyspieszenie tempa rozwoju przemysłu miało pojawienie się transportu kolejowego. Stworzenie szybkiej, pewnej i stosunkowo niedrogiej sieci komunikacji, łączącej miasta, centra przemysłowe z terenami wiejskimi, z ośrodkami wydobywania węgla i żelaza, wspierało rozwój gospodarki narodowej. Traciły na znaczeniu tradycyjne dotychczasowe skupiska gospodarcze, a zaczęły się formować nowe zależności na rynku wewnętrznym. Wzrost zapotrzebowania na surówkę i żelazo doprowadził do szybkiego rozwoju czarnej metalurgii i przemysłu ciężkiego. Największe tempo wdrażania nowości technicznych miało miejsce w Wielkiej Brytanii, z czasem w Stanach Zjednoczonych, a potem i w pozostałych krajach Europy Zachodniej.

W połowie XIX wieku Europa zaczęła przyjmować nowy wygląd. Jedną z cech był rozwój miast – centrów przemysłowych, transportu, działalności komercyjnej, życia kulturalnego. Formowała się nowa kultura miejska, w której asymilowały się, mieszały lokalne dialekty i tradycje. Dotychczasowy powolny, miarowy tryb życia wiejskiego zastępował dynamiczny gwar miejski. Rewolucja przemysłowa zmieniła nie tylko krajobraz miejski. Nieodłącznym jego elementem stały się kominy fabryczne, robotnicze dzielnice mieszkaniowe, a także charakter struktury i stosunków społecznych. Powstała nowa klasa społeczna – robotnicy najemni (proletariat). W odróżnieniu od rzemieślników i chałupników, wykorzystujących własny sprzęt i obrabiarki, robotnicy nie dysponowali żadną własnością. Nie broniły ich stare prawa cechowe. Nie posiadali też, jak wcześniej chłopci najmujący się do pracy sezonowej w manufakturze, własnego gospodarstwa rolnego. Robotnicy żyli wyłącznie ze sprzedaży własnej siły roboczej i byli w pełni zależni od gospodarczej koniunktury. W przypadku spadku produkcji, wzrostu zawirowań wojennych możliwość znalezienia pracy była utrudniona. Do tego należy dodać pogarszające się warunki pracy i życia osób zatrudniających się w przemyśle. Podział pracy wymagał wyraźnych zasad organizacji procesu produkcyjnego, a to z kolei wymuszało zdyscyplinowanie pracowników.

Pogarszające się warunki egzystencji oraz bezpieczeństwa pracy uświadomiły robotnikom konieczność wspólnej obrony swoich interesów. Początkowo były to pojedyncze wystąpienia robotników, następnie rozwinął się angielski radykalny ruch społeczny, którego przedstawiciele składali się głównie z wolnych chałupników, rzemieślników i tkaczy (*luddyzm* – od nazwiska Neda Ludda). Z czasem rozwinął się ruch czartystów (ang. *charter* – karta), zapoczątkowany w 1837 roku

wydaniem Karty praw ludu (*The People's Charter*). Na tej bazie od połowy XIX wieku rozwinął się nie tylko ruch robotniczy, ale także zaczęły powstawać pierwsze partie robotnicze. Robotnicy jednoczyli się w ramach jednego przedsiębiorstwa, potem miasta, a z czasem powstał międzynarodowy ruch robotniczy.

Szybka rozbudowa przemysłu wymagała odpowiednich kapitałów. Wielu inwestycji dokonywano za pomocą zaciągniętych pożyczek. Tym samym wzrosło znaczenie banków, udzielających kredytów. Fabryki stanowiły własność pojedynczych osób, ale z czasem, w wyniku zapotrzebowania większego kapitału, powstawały spółki akcyjne. Były one kierowane przez grupę osób posiadających największą liczbę akcji. Koncentracja produkcji (pionowa lub pozioma) pozwalała kontrolować rynek. Właściciele wielkich przedsiębiorstw, aby zminimalizować negatywne skutki konkurencji, porozumiewali się między sobą. Taka współpraca przeradzała się w monopole, kartele czy syndykaty. Możemy mówić o przejściu gospodarki w nowe stadium – kapitalizm monopolistyczny.

Druga połowa XIX wieku stanowiła początek nowej epoki. Nastąpiło przejście od kapitalizmu wolnokonkurencyjnego w fazę imperializmu. Państwa wysoko rozwinięte przybierały postawę mocarstwową i próbowały narzucić swoją dominację gospodarczą, polityczną, kulturową krajom mniej zamożnym, a to prowadziło już do rywalizacji oraz konfliktu światowego.

Poglądy i opinie na temat gospodarki kapitalistycznej w XIX wieku (D.6.2.)

Rewolucja przemysłowa nie znalazła większego zainteresowania wśród myślicieli epoki Oświecenia. Za to XIX wiek był czasem rozkwitu idei liberalizmu klasycznego. Jednym z jego twórców był angielski ekonomista Adam Smith. Był on zwolennikiem swobodnej konkurencji i uważał, że brak ingerencji państwa w gospodarkę doprowadzi do poprawy poziomu życia całego społeczeństwa. Kontynuatorem jego idei był David Ricardo. Zwolennikiem niemieszania się państwa w życie osobiste i działalność produkcyjną był również niemiecki myśliciel – Wilhelm Humboldt. Negatywnie do poglądów liberałów odnosił się francuski uczyony Alexis de Tocqueville. Chociaż nie był on zwolennikiem demokracji liberalnej, to jednak uważał, że jej nadejście do Europy jest nieuniknione i należy się do tego przygotować. Poglądy liberałów spotkały się z dużym zainteresowaniem przedsiębiorców, którzy byli zwolennikami inicjatywy prywatnej i jednocześnie dążyli do przezwyciężenia przeżytków feudalizmu.

Ze skutkami społecznymi rewolucji przemysłowej nie zgadzali się socjaliści utopijni (Robert Owen, Henryk de Saint-Simon, Karol Fourier, Zenon Świątosławski, Matti Kurikka), a potem Karol Marks i Fryderyk Engels, którzy dali wykładnię teorii ekonomicznej. Podstawą marksizmu była analiza procesu produkcji oraz obrotu kapitału, wartości dodanej, a także cech burżuazyjnych stosunków społecznych.

Wielki kryzys ekonomiczny na świecie (A.6.2.)

W latach 20. XX wieku Stany Zjednoczone były największym centrum świata finansów i przemysłu. Wiele osób ogarnęła gorączka zakupów i gry na giełdzie. Gdy brakowało pieniędzy, to kupowano papiery wartościowe na kredyt. Taka sytuacja sprzyjała inwestycjom. Jednak najmniejsze zachwianie się rynku mogło doprowadzić do załamania się systemu bankowego. Niespodziewanie 24 października 1929 r. wybuchła panika na giełdzie nowojorskiej. W następstwie tego tysiące banków nie mogło wypełnić swoich zobowiązań wobec swych udziałowców i załamało się. Miliony osób straciło swoje oszczędności.

Wielki kryzys charakteryzował się spadkiem produkcji przemysłowej, bankructwem wielu firm, masowym bezrobociem i spadkiem dochodów ludności. Kryzys, zapoczątkowany w USA, szybko ogarnął większość państw świata. Swoje apogeum osiągnął w roku 1932.

Za kryzys obwiniano leseferyzm oraz liberalizm gospodarczy. Powszechna stała się niechęć do polityki liberalnej oraz demokracji parlamentarnej. Na tej fali coraz większą popularnością zaczęły się cieszyć ideologie totalitarne (komunizm, faszyzm i nazizm). Głosiły one szybkie zapewnienie ludziom dobrobytu. Krzykliwe hasła spotkały się z dużym zainteresowaniem i poparciem społecznym.

Tak, jak precyzyjnie można określić początek Wielkiego Kryzysu, tak ze sprecyzowaniem jego końca są już problemy. Jedni przyjmują, że nastąpiło to w 1933 roku, ponieważ wtedy można było zauważyć pierwsze symptomy ożywienia gospodarczego. Polscy historycy uważają, że Polska kryzys przezwyciężyła w roku 1935. Z kolei uczeni amerykańscy przyjmują, że USA wyszły z kryzysu dopiero w 1941 roku. Rozbieżności wynikają z podejścia do oceny stopnia rozwoju gospodarczego. Jedni za koniec kryzysu przyjmują ożywienie gospodarcze i jego sukcesywny wzrost. Inni biorą pod uwagę datę osiągnięcia wysokości wskaźników rozwoju gospodarczego sprzed 1929 roku.

Gospodarka realnego socjalizmu (E.6.1.)

Gospodarka planowa i scentralizowane zarządzanie

Jedną z pierwszych decyzji nowej władzy w Rosji bolszewickiej była nacjonalizacja prywatnych banków oraz fabryk i przedsiębiorstw. Liderzy partii bolszewickiej traktowali system komunizmu wojennego jako etap na drodze do pełnej realizacji ideału socjalistycznego. Zmierzano do wyjścia z zapaści gospodarczej za pomocą centralnego zarządzania gospodarką. Państwo zajmowało się podziałem i wymianą dóbr, produktów żywnościowych. W 1921 roku powołano Państwową Komisję Planowania (ros. *Gosplan*, nadzorującą gospodarkę w Rosji, a później i ZSSR aż do 1991 roku), a także wprowadzono zasady Nowej Ekonomicznej Polityki (NEP). Ta ostatnia pozwalała chłopom na rozporządzanie nadwyżkami produktów rolnych i swobodną ich sprzedaż na rynku. Dopuszczono też działalność prywatnej inicjatywy w usługach i w niektórych dziedzinach przemysłu.

W latach 30. XX w. w ZSRR rozpoczęto realizację gospodarki nakazowo-rozdzielczej polegającej na jej scentralizowanym planowaniu i zarządzaniu. Gospodarka opierała się na pięcioletnich planach rozwoju. Oficjalnie pierwszą (1928-1932) i drugą (1933-1937) pięcioletkę realizowano przedterminowo – w ciągu 4 lat i 3 miesiące. Urzeczywistnienie industrializacji kraju zbiegło się z entuzjazmem narodu. Rozwinęło się socjalistyczne współzawodnictwo, ruch przodowników pracy i stachanowców (od nazwiska górnika Aleksieja Stachanowa), przekraczających normy i plany. Naruszenie dyscypliny pracy, spóźnienia czy nieobecności traktowano na równi z przestępstwami kryminalnymi.

Przez cały czas istnienia ZSRR władza radziecka była zainteresowana w realizacji projektów na wielką skalę. Kosztem rolnictwa rozwijał się przemysł ciężki i zbrojeniowy.

Socjalistyczny eksperyment w gospodarce rolnej

Pierwszą decyzją Rady Komisarzy Ludowych w Rosji bolszewickiej było uchwalenie „Dekretu o ziemi”, likwidującego własność obszarnczą. Ziemia jednak nie przeszła w ręce indywidualne. Podjęto decyzję o kolektywizacji rolnictwa. Zmuszono chłopów do oddawania swoich gospodarstw i przystępowania do kołchozów (ros. *kolchoz*, od *kolektivnoe hozâjstwo* – kolektywne, gremialne gospodarstwo). Już w 1930 roku wiele rejonów w Związku Radzieckim odnotowało stuprocentową kolektywizację wsi. Do kołchozów dobrowolnie przystępowali jedynie biedniejsi chłopci. Zamożnych „rozkułaczano” (bogaty chłopek nazywano kułakami; ros. *kulak* – pięść), konfiskując ich ziemię i majątek, a ich samych aresztowano i wysyłano w oddalone rejony za Ural, do Kazachstanu, na Syberię i na Daleką Północ. Wymuszona kolektywizacja przyniosła katastrofalne skutki. W latach 1932-1933 w ZSRR doszło do masowego głodu i śmierci kilku milionów ludzi.

Po drugiej wojnie światowej z powodu eksperymentów radzieckich ekonomistów najbardziej ucierpiała gospodarka rolna. W latach 50. XX w. wprowadzono przymusowy skup bydła, jednocześnie zlikwidowano stacje maszyn i traktorów, a kołchozy sprzęt rolniczy musiały kupować od państwa. Kołchozy zamieniano w sowchozy (ros. *sovhoz*, od *sovetskoe hozâjstwo* – własność spółdzielcza zmieszana z własnością państwową). Dodatkową przyczyną kryzysu rolnictwa w ZSRR było nadużywanie środków chemicznych przy uprawie ziemi, co doprowadziło do jej wyjałowienia. Pojawienie się zagrożenia głodu zmusiło władze radzieckie w połowie lat 60. XX wieku do zakupu zboża za granicą. Dopiero w 1988 roku zezwolono chłopom na odejście z kołchozów i założenie gospodarstw farmerskich.

Socjalistyczny model gospodarczy w bloku państw socjalistycznych

Spółeczno-gospodarczy system, ukształtowany w latach 1940-1960 w Europie Wschodniej, a zapoczątkowany wcześniej w ZSRR, przyjęło się nazywać „realnym socjalizmem”. System ten, bazujący na podporządkowaniu państwu prawie wszystkich dziedzin życia społecznego, w tym gospodarkę i kulturę, można umownie

nazwać socjalizmem, chociaż gospodarki nie kontrolowało społeczeństwo, a biurokracja państwa.

Po drugiej wojnie światowej model gospodarki nakazowo-rozdzielczej został wprowadzony również w państwach bloku socjalistycznego. Gospodarka wszystkich państw członkowskich została podporządkowana gospodarce Związku Radzieckiego.

Nie we wszystkich krajach został on wdrożony zgodnie z pierwowzorem. Na przykład w Polsce po nieudanej próbie kolektywizacji w 1956 roku zaniechano jej wdrażania. W praktyce więc 80% gruntów rolnych nadal pozostawało w rękach rolników indywidualnych. Również w dziedzinie produkcyjnej dopuszczono funkcjonowanie małych prywatnych firm, co było wyjątkiem w całym bloku socjalistycznym. Drugim przykładem odstępstw od założeń radzieckich była Jugosławia. Konflikt między Josipem Broz Tito a Józefem Stalinem doprowadził do powstrzymania i zaprzestania kolektywizacji rolnictwa, a istniejące spółdzielnie pozwolono rozwiązać. Nawiązano stosunki gospodarcze z krajami Europy Zachodniej, a to pozwoliło na odbudowanie sektora przemysłowego. Trzecim przykładem są Chiny. Po śmierci Mao Zedonga i załamaniu się ideologii maoizmu, w latach 80. XX w. Komunistyczna Partia Chin rozpoczęła reformy ekonomiczne i odejście od gospodarki planowej, a także otwarcie się na świat. Obecnie gospodarka Chin jest najbardziej dynamicznie rozwijającą się na świecie. Chociaż należy dodać, że władze Chin tolerują w swoim państwie produkcję pirackie, a o Państwie Środka mówi się „królestwo podróbek”.

Gospodarka rynkowa (B.6.1.; E.6.2.)

Podstawą gospodarki rynkowej jest prywatna własność czynników wytwórczych. Gospodarka rynkowa to system gospodarczy, w którym o tym, co i w jakich ilościach, a także w jaki sposób będzie produkowane decyduje podmiot gospodarczy (gospodarstwa domowe, rolne, przedsiębiorstwa, instytucje finansowe). Podział wytworzonych produktów odbywa się za pośrednictwem rynku, przy niewielkim wpływie państwa. Państwo na podejmowane decyzje ma pośredni wpływ poprzez ustalanie stóp podatkowych, nakładanie ceł, ustalanie minimalnych i maksymalnych cen, minimalnych płac, ograniczenie wahań kursów walutowych, kształtowanie systemu ubezpieczeń, zakresu opieki socjalnej itp.

Gospodarka rynkowa to forma, w której jednostki gospodarujące kierują się swoimi własnymi celami i starają się osiągać maksymalne korzyści nie uciekając się do pomocy czy ochrony ze strony państwa. Rola państwa ogranicza się do ochrony własności prywatnej i zapewnia bezpieczeństwo obywateli.

Zalety gospodarki rynkowej:

- tendencja do racjonalnego wykorzystania zasobów gospodarczych,
- efektywny system motywacyjny,
- duża innowacyjność gospodarki,

- dyscyplina finansowa, związana z konkurencją i zasadą samofinansowania działalności gospodarczej przedsiębiorstw,
- tendencja do samodzielnego ustalania się równowagi rynkowej,
- duża elastyczność gospodarki,
- dobre zaopatrzenie sklepów.

Państwo opiekuńcze (E.6.2.)

Idea państwa opiekuńczego sięga swymi korzeniami XIX wieku. Jej podstawy stworzył Otto von Bismarck. Wprowadził on ustawy o obowiązkowych ubezpieczeniach: emerytalnym, od nieszczęśliwych wypadków, inwalidzkim i zdrowotnym. To w następstwie tego Rzesza Niemiecka stała się państwem najbardziej opiekuńczym w tamtych czasach. Do polityki państwa opiekuńczego odwołał się Adolf Hitler, który polecił wprowadzić ustawowo ograniczenia godzin pracy oraz wyższe stawki za nadgodziny i pracę w nocy. Państwo nazistowskie kontrolowało wysokość czynszów, ceny prądu i ogrzewania. Szczególną opieką otoczono rodziny wielodzietne. Również komunizm głosił hasła pełnej opieki państwa nad obywatelem. Były to jednak tylko deklaracje propagandowe. Scentralizowane państwo formalnie przejęło wszystkie funkcje opiekuńcze. Państwo „wiedziało lepiej”, co dla obywatela jest najlepsze.

Koncepcja państwa dobrobytu (ang. *welfare state*), inaczej mówiąc państwa opiekuńczego, ukształtowała się po drugiej wojnie światowej w wysoko uprzemysłowionych krajach zachodnich. Zakłada ona, że państwo powinno obywatelom zagwarantować rozszerzony system świadczeń i ochronę socjalną (np. ubezpieczenia na wypadek choroby, kalectwa, bezrobocia), zagwarantować wszystkim obywatelom minimalny dochód i równy dostęp do usług socjalnych (np. mieszkania, wykształcenia, opieki zdrowotnej). W sferze ekonomicznej państwo ma ingerować w życie gospodarcze, a prowadząc politykę podatkową, zapobiegać ubóstwu, bezrobociu i występowaniu rażących nierówności społecznych. Państwo ma stać na straży kompromisu między interesami pracowników (reprezentowanymi przez związki zawodowe) a pracodawcami. Ideą ustroju politycznego jest demokracja, w której nie ma dyskryminacji, w tym kobiet, mniejszości etnicznych czy mniejszości seksualnych. Realizacja tych założeń ma się odbywać przy zachowaniu podstaw systemu kapitalistycznego.

Współczesne przykłady państw opiekuńczych

1. Amerykańskie liberalne *welfare state* – USA, Kanada i Australia.
2. Korporacjonistyczne państwo opiekuńcze – Niemcy, Austria, Francja i Włochy i inne.
3. Socjaldemokratyczne państwo opiekuńcze – przykładem są kraje skandynawskie, szczególnie Szwecja.

SUPLEMENT: Stosunek Kościoła do bogactwa i bogacenia się (B.6.2.) na przestrzeni wieków

Od 313 roku (Edykt Mediolański) Kościół uzyskał uprzywilejowany status prawny, mógł posiadać posiadłości, bogacić się. Od tamtego roku przyszło Kościołowi przejść długą drogę do nauk głoszonych przez obecnego papieża Franciszka.

Kościół początkowo trzymał się zasady pochwały ubóstwa. Tym samym był nieprzychylny bogaceniu się, jak i własności prywatnej. Jednak wraz z instytucjonalizowaniem się Kościoła doszło do zbliżenia hierarchii kościelnej z wielką własnością ziemską. Kościół w średniowieczu został włączony w system zależności lennej. Biskupi otrzymywali od monarchy urząd i związane z nim dobra ziemskie, czyli lenno. Jako wasale składali więc świeckiemu władcy hołd i przysięgę wierności, w następstwie czego otrzymywali od niego inwestyturę. Na podobnej zasadzie niżsi duchowni znajdowali się w zależności lennej od mniejszych feudałów, stojących niżej w drabinie feudalnej. Z czasem dostojnicy kościelni uzyskali od swoich seniorów immunitet sądowy oraz ekonomiczny. W związku z brakiem rąk do pracy na roli Kościół chętnie przekazywał swe grunty w użytkowanie dzierżawcom w zamian za czynsz lub robociznę (była to umowa tzw. *precaria*, łac. *preces* – prośba). To wtedy przedstawiciele wyższej hierarchii kościelnej wykazywali już pozytywny stosunek do własności. Podobnie było w Cesarstwie Bizantyjskim. Przypomnijmy, że w Bizancjum (VIII w.) największym posiadaczem ziemskim był Kościół, a klasztory posiadały na własność ok. 1/3 całej ziemi imperium.

Gdy w średniowieczu upowszechniła się działalność banków i zwyczaj pożyczania pieniędzy na procent, to Kościół potępił ten proceder, jako lichwę. W takiej sytuacji pożyczkami na procent zajęli się Żydzi, których zakaz kościelny nie obowiązywał. Natomiast chrześcijańscy bankierzy pożyczali pieniądze pod zastaw przedmiotów czy posiadłości.

W XI wieku rozwinął się ruch religijny postulujący powrót do ewangelicznej prostoty i ubóstwa pierwotnego Kościoła oraz pierwszych gmin chrześcijańskich. Ruch ubogich upowszechnił się dzięki wędrownym kaznodziejom, którzy zakładali nowe klasztory i zgromadzenia zakonne. Ruch ten w XII wieku stał się zjawiskiem powszechnym, co doprowadziło do powstania kilku zakonów żebrzących w XIII wieku. Zakony te wyrzekały się dóbr materialnych i utrzymywały się z jałmużny oraz własnej pracy.

- Dominikanie, Zakon Kaznodziejski – założony przez św. Dominika Guzmána;
- Franciszkanie, Zakony i zgromadzenia franciszkańskie – założone lub współzałożone przez św. Franciszka z Asyżu, bądź osoby odwołujące się do jego nauk;

- Augustianie, Zakon Świętego Augustyna – zgromadzenie zakonne powstałe po zjednoczeniu wspólnot eremickich, według reguły św. Augustyna z Hippony.
- Karmelici – zakon kontemplacyjny Marii Panny z góry Karmel o surowej regule.

Jednym z dominikanów był św. Tomasz z Akwinu. Jego nauki w późniejszym czasie zostały uznane za oficjalną filozofię Kościoła katolickiego. Zdaniem św. Tomasza z Akwinu własność prywatna jest prawem wynikającym z praw natury – Bóg dał człowiekowi naturalną władzę nad stworami przyrody, pod warunkiem uwzględnienia potrzeb innych ludzi. Tym samym dominikanin uznawał naturalne prawo posiadania i bogacenia się. Jego zdaniem można pomnażać majątek, ale pod warunkiem, by zysk był godziwy. Na tym założeniu oparł on swoją teorię wynagrodzenia za pracę (wysokość płacy jest uzależnione od ilości pracy oraz godności zawodu i statusu społecznego pracownika). Uzasadnił też ideę zysku kupieckiego (wynagrodzenie za poniesione nakłady) oraz procentu (ale krytykował lichwę).

Zaprzeczeniem tych nauk była działalność Zakonu Templariuszy. Po okresie krucjat Kościół wciąż dysponował ogromnymi dobrami materialnymi. To wtedy, w następstwie licznych nadań i zręcznie prowadzonych operacji finansowych, Zakon Templariuszy zgromadził wielkie bogactwa. Pozycja ekonomiczna zapewniła im wpływ na decyzje wielu monarchów europejskich, pożyczających duże kwoty pieniędzy w zakonnych domach bankierskich. Zadłużony u templariuszy król francuski Filip IV Piękny, pragnąc uwolnić się od wierzycieli, w 1307 roku uwięził i spalił na stosie prawie wszystkich członków zakonu we Francji (oficjalnie oskarżając ich o herezję, świętokradztwo, czary, rozpustę i spiskowanie z Saracenami), a ich majątki skonfiskował.

Jedną z przyczyn reformacji w XVI wieku była krytyka nadmiernego bogacenia się Kościoła poprzez ściąganie podatków (dziesięcina, świętopietrze). Wiernym nie podobał się styl życia duchownych, niewiele różniący się od sposobu życia osób świeckich, raziło ich nadmierne bogacenie się i wystawne życie ludzi zajmujących wysokie stanowiska kościelne. Wiele nieporozumień przyniosła również sprawa sprzedaży odpustów. W efekcie czego doszło do rozłamu w Kościele i wydzielenia się kościołów protestanckich.

Przemiany społeczno-gospodarcze oraz nowe zjawiska polityczne zachodzące w Europie w drugiej połowie XIX wieku wymusiły na Kościele katolickim konieczność ustosunkowania się do tych zmian. Jeszcze w połowie XIX wieku Kościół stał na stanowisku uznania systemu stanowego i monarchii, jako przykładu porządku naturalnego, zgodnego z wolą Bożą. W XIX wieku punkt widzenia Kościoła na problemy nowej rzeczywistości był nieprzejednany i bardzo stanowczy, czego wyrazem były *Syllabus błędów* oraz encyklika Piusa IX *Quanta cura* (1864 r.), a także postanowienia pierwszego soboru watykańskiego (1869-1870). *Syllabus błędów* oraz wspomniana encyklika zawierały katalog teorii i ideologii niezgodnych z nauczaniem Kościoła. Potępiono m.in. naturalizm, socjalizm, komunizm, liberalne

stowarzyszenia duchowe itp. Stopniowo jednak Kościół modyfikował swoje stanowisko i zaczął interesować się problemami społecznymi, co znalazło wyraz w encyklice Leona XIII *Rerum novarum* (1891 r.). Był to pierwszy dokument nauki społecznej Kościoła. Zaprezentowano oficjalne stanowisko Kościoła katolickiego wobec przemysłowienia, ideologii marksistowskiej, społeczno-ekonomicznej kwestii robotniczej. Podkreślono, że własność jest nienaruszalna. Zanegowano prawo robotników do walki przeciwko kapitalistom, gdyż kapitał i praca nie mogą istnieć odrębnie i są sobie potrzebne nawzajem. Wszelkie spory między nimi powinny być rozwiązywane pokojowo. Usunięcie nierówności społecznej jest niezgodne z naturą, a zupełna równość w społeczeństwie nie jest możliwa.

Pius XI w encyklice *Quadragesimo Anno* (1931 r.), nawiązując do nauczania Leona XIII, opowiedział się za zachowaniem prawa naturalnego w stosunkach społeczno-ekonomicznych. Jednak, jego zdaniem, państwo powinno chronić prawa jednostek, zwłaszcza pracowników i najuboższych, nie może też występować w obronie pracodawców przeciw słusznym żądaniom pracowników. Przestrzegając jednak, że „zbyt niskie, jak i zbyt wysokie zarobki stają się przyczyną bezrobocia. To zło staje się klęską powszechną, spycha robotników na dno nędzy i naraża ich na moralne niebezpieczeństwa, niszczy dobrobyt całych państw, a zagraża ustrojowi publicznemu, pokojowi i bezpieczeństwu na całym świecie”¹⁴. Pius XII w 1949 roku obłożył ekskomuniką katolików popierających działalność komunistyczną oraz osoby uznające światopogląd materialistyczny. Jan XXIII w encyklice *Mater et magistra* (1961 r.), oprócz własności prywatnej, wymienił własność zbiorową, akcentując znaczenie pracy i praw pracowników. Poruszył także problem ubóstwa na świecie, nawołując do „podziału dóbr czy zasobów zgodnie z zasadami sprawiedliwości, by wszyscy mieszkańcy kraju mogli się rozwijać i doskonalić”¹⁵. Jednocześnie papież nawoływał państwa rozwinięte do pomocy dla krajów biedniejszych, aby te mogły kiedyś samodzielnie dojść do rozwoju gospodarczego i społecznego. Paweł VI w encyklice *Populorum progressio* (1967 r.) dążenie człowieka do zdobycia dóbr uznał za uprawnione. Zauważył jednak, że człowiek zdobywając dobra materialne jest narażony na chciwość. Chciwość może opanować zarówno jednostkę, jak całe rodziny czy narody. Jan Paweł II w encyklice *Laborem exercens* (1981 r.) zawarł analizę problematyki pracy w warunkach współczesnego świata, rozwijając ideę pierwszeństwa osoby ludzkiej wobec rzeczy i samej pracy, która powinna być środkiem utrzymania, pomnażania dobrobytu kraju i samorealizacji człowieka. W innej swojej encyklice (*Sollicitudo rei socialis* – 1987 r.) Jan Paweł II wskazał miejsce nauki społecznej Kościoła we współczesnym świecie. Podkreślił,

¹⁴ Pius XI, *Quadragesimo anno – 1931 r.*, [w:] T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w źródłach nie tylko pisanych. XX wiek i czasy współczesne*, Toruń 2005, s. 82.

¹⁵ Jan XIII, *Mater et magistra – 1961 r.*, [w:] T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w źródłach nie tylko pisanych*, op. cit., s. 82.

że jest ona pogłębioną refleksją nad „złożoną rzeczywistością ludzkiej egzystencji w społeczeństwie i w kontekście międzynarodowym”¹⁶.

PODSUMOWANIE

W zaproponowanej wersji wątku „gospodarka” zakres tematyczny został poszerzony głównie o kwestie gospodarki rolnej. Naszą intencją jest wykazanie, że nie tylko przemysł i pieniądź, będący podstawą wymiany handlowej, ale i rolnictwo jest istotą gospodarki. Jest ono podstawowym czynnikiem wyżywienia ludzkości, a praca na roli od zarania dziejów była nierozdzielalnym elementem życia człowieka.

W ramach podsumowania dokonujemy zestawienia autorskiej propozycji realizacji wątku tematycznego „Gospodarka” w odniesieniu do Podstawy programowej przedmiotu nauczania „Historia i społeczeństwo. Dziedzictwo epok”. Ponadto przedstawiamy kilka przykładów celów operacyjnych do osiągnięcia na lekcjach historii. Jednocześnie zastrzegamy, że poniższy zestaw nie wyczerpuje wszystkich celów, które powinny być osiągnięte przy realizacji tego wątku tematycznego.

Biorąc pod uwagę, że na realizację wątku tematycznego „Gospodarka” przeznaczamy, na przykład tylko 20 godzin, to niektóre zagadnienia zaproponowane w ujęciu autorskim można (nawet należy) połączyć. Tym samym zyskamy 2-3 godziny „wolne”, które można przeznaczyć na lekcje powtórzeniowe oraz sprawdzian wiedzy i umiejętności uczniów w zakresie tematyki gospodarczej.

Tabela 3. Propozycja materiału nauczania wątku tematycznego „Gospodarka” wraz z odniesieniem do Podstawy programowej

Lp.	Przykładowe problemy tematyczne	Propozycja realizacji celów operacyjnych Po zajęciach uczeń:	Odniesienie do podstawy programowej
1.	Etapy rozwoju ludzkości a przeobrażenia w dziedzinie gospodarczej	<ul style="list-style-type: none"> – opisuje etapy rozwoju ludzkości – dostrzega zależności zachodzące między środowiskiem naturalnym a ewolucją działalności człowieka w kwestii pozyskiwania pożywienia i zapewnienia sobie bezpieczeństwa – wyjaśnia terminy: wspólnota pierwotna, starożytność, średniowiecze, czasy nowożytne i najnowsze 	Temat spoza podstawy programowej
2.	Jednostka ludzka i wspólnota pierwotna a początki rolnictwa i uprawy	<ul style="list-style-type: none"> – wykazuje powody podziału pracy pomiędzy członkami społeczności pierwotnej – wyjaśnia terminy: koczowniczy tryb życia, zbieractwo, wspólnota pierwotna 	Temat spoza podstawy programowej

¹⁶ Jan Paweł II, *Sollicitudo rei socialis – 1987 r.*, [w:] T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w źródłach nie tylko pisanych*, op. cit., s. 83.

Lp.	Przykładowe problemy tematyczne	Propozycja realizacji celów operacyjnych Po zajęciach uczniów:	Odniesienie do podstawy programowej
3.	Powstanie rzemiosła i handlu	<ul style="list-style-type: none"> – opisuje formy wymiany w świecie starożytnym – wyjaśnia zasady wymiany towarowej oraz towarowo-pieniężnej – omawia początki pracy rzemieślniczej – wykazuje doskonalenie się narzędzi pracy i wynikającą z tego dalszą specjalizację w ich produkcji – podaje przykłady rodzajów rzemiosła w krajach starożytnych – wyjaśnia terminy: gospodarka naturalna, gospodarka towarowa, handel lokalny, dalekosiężny, szlaki handlowe 	Temat spoza podstawy programowej, jako tło do A.6.1.
4.	Początki pieniądza	<ul style="list-style-type: none"> – opisuje początki pieniądza – wyjaśnia konsekwencje pojawienia się pieniądza w obrocie handlowym – tłumaczy powody wprowadzenia uniwersalnych przeliczników wymiany – dostrzega rolę szlachejnych kruszców w transakcjach wymiennych – ocenia rolę pieniądza w życiu człowieka – wyjaśnia terminy: płacidło, moneta, banknot, kwit depozytowy 	A.6.2.
5.	Uprawa ziemi podstawą gospodarki średniowiecznej	<ul style="list-style-type: none"> – omawia różne drogi rozwoju rolnictwa w średniowieczu – wykazuje różnice między gospodarką w krajach Europy Zachodniej, Środkowo-Wschodniej i Bizancjum – wyjaśnia terminy: ród, opole, plemię, państwo 	Temat spoza podstawy programowej
6.	Rozwój miast w średniowieczu	<ul style="list-style-type: none"> – charakteryzuje życie w grodach i miastach średniowiecznych – wyjaśnia pochodzenie nazw przykładowych miast w Polsce – wyjaśnia terminy: gród, osada służebna, miasto, mieszczenie 	Temat spoza podstawy programowej
7.	Warsztat rzemieślniczy	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia genezę gospodarki kapitalistycznej – wykazuje prądródła podziału pracy produkcyjnej – wyjaśnia terminy: mistrz, czeladnik, uczeń, majstersztyk, cech rzemieślniczy 	C.6.2.
8.	Przemysł nakładczy	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia genezę gospodarki kapitalistycznej – wykazuje prądródła procesu produkcyjnego – wyjaśnia rolę kupca w rozwoju produkcji rzemieślniczej – omawia zasady produkcji nakładczej – wyjaśnia terminy: praca chałupnicza, nakładca, praca nakładcza, partacz 	C.6.2.

Lp.	Przykładowe problemy tematyczne	Propozycja realizacji celów operacyjnych Po zajęciach uczeń:	Odniesienie do podstawy programowej
9.	Operacje pieniężne i kredytowe w średniowieczu	<ul style="list-style-type: none"> – opisuje różne formy kredytowania przedsiębiorstw handlowych (i innych) w średniowieczu – opisuje instytucje ważne dla rozwoju gospodarki kapitalistycznej (np. bank, weksel) – naświetla okoliczności powstania pierwszych banków w Europie – wymienia przykłady pieniądza będącego w obiegu w średniowieczu – ocenia rolę pieniądza w obrocie handlowym – wyjaśnia terminy: kantor, bank, bankier, transakcja bezgotówkowa, weksel, kredyt 	B.6.1. C.6.1.
10.	Dualizm gospodarczy w Europie nowożytnej	<ul style="list-style-type: none"> – uzasadnia przyczyny ekonomicznego podziału Europy nowożytnej – wyjaśnia dwutorowość rozwoju gospodarczego w Europie w XVI-XVIII w. – opisuje mechanizm działania rynku lokalnego oraz ponadregionalnego w epoce nowożytnej – tłumaczy powiązania gospodarki Rzeczypospolitej z rynkiem zachodnioeuropejskim – wyjaśnia terminy: dualizm gospodarczy Europy, kolonializm, refeudalizacja, pańszczyzna, płodozmian, folwark, „nowa szlachta”, burżuazja 	C.6.2.
11.	Przemysł manufakturowy	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia genezę gospodarki kapitalistycznej – wykazuje prądróżdła produkcji przemysłowej – omawia manufakturowy proces produkcyjny – dostrzega różnice między manufakturami rozproszonymi, łączonymi a scentralizowanymi – dowodzi korzyści wynikające z koncentracji procesu produkcyjnego – wykazuje następstwa społeczne i gospodarcze wynikające z upadku warsztatów rzemieślniczych i zaistnienia manufaktur – wyjaśnia termin: manufaktura 	C.6.2.
12.	Rewolucja cenowa w czasach nowożytnych	<ul style="list-style-type: none"> – wymienia nowe rodzaje pieniędzy będących w obiegu w nowożytności – dowodzi wyższość monet z lepszego kruszcu w transakcjach handlowych – wyjaśnia konsekwencje braku i nadmiaru pieniądza w obrocie handlowym – ocenia wpływ rewolucji cenowej na rozwój jednych, a zastój innych dziedzin gospodarczych – wyjaśnia terminy: rewolucja cenowa, 	B.6.1.

Lp.	Przykładowe problemy tematyczne	Propozycja realizacji celów operacyjnych Po zajęciach uczniów:	Odniesienie do podstawy programowej
13.	Merkantylizm	<ul style="list-style-type: none"> – opisuje różne formy kredytowania przedsiębiorstw handlowych (i innych) w nowożytności – naświetla tło narodzin merkantylizmu – wyjaśnia rolę państwa w rozwoju rodzimej gospodarki – ocenia następstwa merkantylizmu w gospodarce lokalnej i światowej – wyjaśnia termin: merkantylizm 	B.6.1. Temat spoza podstawy programowej
14.	Rewolucja przemysłowa w Anglii w XVIII wieku	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia genezę gospodarki kapitalistycznej w Europie – ocenia rolę, jaką odegrał kapitalizm w zapewnieniu Europie pierwszeństwa w nowożytnym świecie – wymienia wynalazki i procesy ekonomiczne, które przyczyniły się do dominacji gospodarczej Europy w XVIII w. – wykazuje zróżnicowanie gospodarcze państw w Europie i na świecie w XVIII w. – ocenia rewolucję przemysłową w kontekście zagrożeń społecznych i środowiskowych – wyjaśnia terminy: rewolucja przemysłowa, industrializacja, kapitalista, proletariats przemysłowy 	C.6.2.
15.	Gospodarka kapitalistyczna w XIX wieku	<ul style="list-style-type: none"> – charakteryzuje gospodarkę kapitalistyczną w XIX w. – wyjaśnia zasadę działania kumulacji kapitału w przemyśle – omawia powiązania między sektorem bankowym i fabrycznym – wyjaśnia terminy: rewolucja przemysłowa, koncentracja kapitału – opisuje miasto przemysłowe – doszukuje się podobieństw i różnic w wyglądzie miasta średniowiecznego, nowożytnego i XIX-wiecznego – odnajduje ślady po zabudowie XIX-wiecznej w swoim mieście rodzinnym – wyjaśnia znaczenie społeczne i ekonomiczne kwestii robotniczej – wykazuje społeczne skutki industrializacji widoczne również współcześnie – wyjaśnia terminy: urbanizacja, industrializacja, monopol, kartel, syndykat, ruch robotniczy, klasa społeczna, proletariats, burżuazja 	D.6.1.

Lp.	Przykładowe problemy tematyczne	Propozycja realizacji celów operacyjnych Po zajęciach uczeń:	Odniesienie do podstawy programowej
16.	Poglądy i opinie na temat gospodarki kapitalistycznej w XIX wieku	<ul style="list-style-type: none"> – charakteryzuje poglądy entuzjastów kapitalizmu – charakteryzuje teorię liberalizmu klasycznego (A. Smith) i zestawia ją z teorią liberalizmu nowoczesnego – ocenia poglądy entuzjastów kapitalizmu, powołując się przy tym na konkretne przykłady – przedstawia krytyczne opinie na temat gospodarki kapitalistycznej w XIX w. – poszukuje w literaturze odpowiednich argumentów na poparcie swojej oceny XIX-wiecznej gospodarki kapitalistycznej – wyjaśnia terminy: leseferizm, przedsiębiorczość, wolny rynek, gospodarka wolnorynkowa, gospodarka planowa, liberalizm, neoliberalizm – wyjaśnia główne założenia marksistowskiej teorii ekonomicznej – wyjaśnia terminy: czartyzm, luddyzm, komunizm, marksizm, socjalizm utopijny, socjalizm naukowy, walka klas, anarchizm 	D.6.2.
17.	Wielki kryzys ekonomiczny na świecie	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia niezbędność kredytu dla funkcjonowania gospodarki rynkowej – wykazuje zależność między krachem giełdowym a kryzysem ekonomicznym z lat 30. XX w. – doszukuje się przyczyn kryzysu ekonomicznego, a także wykazuje jego skutki dla gospodarki i życia społecznego – wyjaśnia terminy: kredyt, kapitał, wierzyciel, dłużnik, lichwa, odsetki, lombard, Wielki Kryzys 	A.6.2. Temat spoza podstawy programowej
18.	Gospodarka realnego socjalizmu	<ul style="list-style-type: none"> – charakteryzuje gospodarkę realnego socjalizmu i jej konsekwencje – omawia początki gospodarki planowej – wymienia przejawy gospodarki socjalistycznej w rolnictwie i przemyśle – wykazuje zależność gospodarki państw socjalistycznych – ocenia skutki ekonomiczne realnego socjalizmu dla Polski oraz pozostałych państw socjalistycznych – wyjaśnia związki między polityką, propagandą a gospodarką – wyjaśnia terminy: realny socjalizm, gospodarka planowa, kolektywizacja, kolchoz, sowchoz, nacjonalizacja 	E.6.1.

Lp.	Przykładowe problemy tematyczne	Propozycja realizacji celów operacyjnych Po zajęciach uczniów:	Odniesienie do podstawy programowej
19.	Gospodarka rynkowa	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia niezbędność kredytu dla funkcjonowania gospodarki rynkowej – omawia założenia gospodarki rynkowej, – wykazuje zalety gospodarki rynkowej, – wyjaśnia terminy: gospodarka rynkowa, gospodarka wolnorynkowa, równowaga rynkowa 	B.6.1. E.6.2.
20.	Państwo opiekuńcze	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia, czym jest państwo opiekuńcze i opisuje jego genezę – opisuje kilka odmiennych przykładów współczesnych państw opiekuńczych – przedstawia argumenty w sporze o efektywność i sprawiedliwość państwa opiekuńczego – przywołuje przykłady z historii państw opiekuńczych („państw dobrobytu”) – na wybranych przykładach wyjaśnia zasady działania państwa opiekuńczego – ocenia system opiekuńczy państwa w warunkach prosperity i kryzysu – wyjaśnia terminy: państwo opiekuńcze, interwencjonizm państwowy 	E.6.2.
21.	Stosunek Kościoła do bogactwa i bogacenia się na przestrzeni wieków	<ul style="list-style-type: none"> – wyjaśnia stosunek Kościoła do bogactwa i bogacenia się w średniowieczu i na przestrzeni wieków – omawia zachowanie Kościoła w hierarchii feudalnej – sprawdza w literaturze stopień zamożności Kościoła i klasztorów od średniowiecza do czasów nam współczesnych – zestawia poglądy św. Tomasza z Akwinu z działalnością, np. Zakonu Templariuszy – przywołuje przykłady zachowania się Kościoła wobec bogacenia się w następstwie rozwoju kapitalizmu – analizuje encykliki papieskie poświęcone naukom społecznym, w tym pracy i bogaceniu się – wykazuje konsekwencje społeczne i polityczne stosunku Kościoła do bogacenia się – wyjaśnia terminy: etyka, wyzysk, równość społeczna, nauka społeczna Kościoła 	B.6.2. Temat wykraczający poza podstawę programową